

Teufik Muftić, ARAPSKO PISMO, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja X, Sarajevo, 1982. 259 str. + 3 tab.

Nakon knjige INFINITIVI TRILITERA U ARAPSKOM JEZIKU (Sarajevo, 1966), dvotomnog ARAPSKO-SRPSKOHRVATSKOG RJEČNIKA (Sarajevo, 1973) i niza studija i članaka objavljenih mahom u PRILOZIMA ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU, u ediciji »Posebna izdanja« Orijentalnog instituta objavljena je nova knjiga dra Teufika Muftića ARAPSKO PISMO.

Arapsko pismo, s obzirom na njegovo porijeklo, razvoj, brojne vrste i podvrste, gotovo neograničene mogućnosti likovnog uobličavanja i druge osobine, pobuđivalo je posebnu pažnju brojnih orijentalista i specijalista različitog profila. Međutim, kod nas, izuzev napisa prigodnog karaktera i nekih kraćih tekstova (uz udžbenike, u enciklopedijama i sl.) nismo imali opširnijeg rada o arapskom pismu, njegovom razvoju i ostaloj problematici vezanoj uz ovu temu.

U knjizi ARAPSKO PISMO dr Teufik Muftić je uspio da na osnovu literature, vlastitog iskustva, te raznovrsnih i bogatih ilustracija da uspješan prikaz razvoja arapskog pisma i problematike vezane uz ovu temu, od njegovog nastanka do današnje upotrebe. Prvi dio knjige, nakon kratke informacije o vremenu i prostoru u kojem se rađa arapsko pismo i osnovnih karakteristika njegovog alfabeta, posvećen je osnovnim oblicima slova, njihovom kasnijem razvitku, sastavu, veličini, geometrijs-

kim odnosima među njima i drugim konstitutivnim elementima arapskog pisma. U posebnom poglavlju obrađena su pravopisna pravila, osnovna pravila krasopisa i pisaci pribor. Središnji dio knjige obrađuje vrste arapskog pisma, odnosno morfologiju njegovih osnovnih tipova, te razvoj podvrsta i sporednih tipova. Najviše prostora je, razumljivo, posvećeno uglastom, ili kufskom pismu kao osnovnom tipu, različitim vrstama ovog pisma i njegovim kombinacijama sa okruglim pismom i, s druge strane, oblom, odnosno meshi pismu kao osnovnom tipu i njegovim različitim vrstama. U sklopu ove teme interesantna su i poglavlja u kojima su date osnovne naznake kaligrafskog uobličavanja pojedinih vrsta arapskog pisma, kao i poglavlje, mada kratko, u kojem su biografskim podacima predstavljene naši najznačajniji kaligrafi. U posljednjem dijelu knjige dr Teufik Muftić u nekoliko poglavlja daje kratke informacije o širenju arapskog pisma u Aziji i Africi i, posebno, o arapskom pismu na našem tlu i arebici, odnosno arapskom pismu koje se upotrebljavalo za pisanje na našem jeziku. Tu je, takođe, ukazano i na problematiku vezanu za pisanje stranih riječi u arapskom, pitanja transkripcije riječi iz arapskog i drugih jezika koji se služe arapskim pismom i daljnjeg razvoja i perspektive arapskog pisma.

Kao što se i iz ovako kratkog pregleda sadržaja ove knjige može vidjeti, autor je na relativno malom prostoru obradio čitav niz veoma interesantnih pitanja i, što je naročita vrijednost ove knjige, ukazao na neke probleme i nedovoljno izučena pitanja koja bi trebala biti predmet

posebnog interesovanja. Ovdje, prije svega, mislimo na potrebu podrobnijeg izučavanja arapske kaligrafije kod nas, zatim ornamentike, minijatura, knjigovezačke i prepisivačke djelatnosti i drugih aktivnosti vezanih za opremanje rukopisnih knjiga. O bogatstvu i raznovrsnosti materijala koji bi stajao na raspolaganju eventualnim istraživačima najbolje svjedoče zbirke orijentalnih rukopisa i dokumenata u Sarajevu, Mostaru, Zagrebu, Beogradu i drugdje, te brojni javni i sakralni objekti sa svojim natpisima i epitafi. Na kraju, recimo, da je knjiga dr Teufika Muftića popunila očiglednu prazninu u našoj literaturi, te da je vrlo interesantna kako za orijentaliste, tako i za širu čitalačku publiku.

A. Ljubović

Dr Jusuf Ramić, *USRATU L-MUWAYLIHĪ WA ĀTĀRU-HĀ FĪ L-ADABI L' ARABIYYI L-HADĪT*, Dāru-l-ma'ārif, Kairu, 1980, 456 str.

Period buđenja arapskog svijeta, odnosno refleksija ovog procesa u kulturnom životu, napose, u književnoj produkciji i publicistici, u posljednje vrijeme predmet je istraživanja brojnih arapskih i svjetskih istraživača orijentalne kulture. Među takva nastojanja spada besumnje i doktorska disertacija dr Jusufa Ramića, odbranjena u Kairu 6. 03. 1975. g. pod naslovom »Ustratu l-Muwaylihī wa ātāru-hā fī l-adabi l-'arabiyyi l-hadīt« (Porodica al-Muwaylihī i njen udio u modernoj arapskoj književnosti), a posvećena je čuvenoj porodici al-Muwaylihī koja se u kulturnom životu Egipta javlja u drugoj polovini devetnaestog vijeka zajedno s prvom generacijom arapskih modernista. U njenom rastu i aktivnosti ogleda se i tok života egipatskog društva ovog perioda, odnosno, grčevita borba za očuvanje indentiteta i kulturnih vrijednosti koje su se našle pod uda-

rom modernizma zapadne provenijencije na čemu će kasnije biti sazdan i suvremeni arabizam koji je u »biti kompleksno usmjeren istodobno prema napretku modernog i prema klasicističkom povratku na tradicionalno« (D. Bućan, Poimanje arabizma, str. 181).

O ovoj porodici do sada su napisani brojni članci, jedan magistarski rad o životu i književnom djelu al-Muwaylihija Mladeg i niz tekstova u publicističkim i književno-historijskim djelima na arapskom jeziku. Pored toga, spominju se i u nekim djelima bibliografskog i biobibliografskog karaktera. Budući da potiče iz saudijske provincije Hidžaz, arapski istraživači su često skloni da simbolički ukazuju na autohtonost i čistotu njihovih članova, čime se nerijetko pledira da to i biološki znači hvatanje one niti koja se čini izvornom u nastajanju modernog duha u arapskoj književnosti s kraja devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća. Članovi porodice al-Muwaylihī imali su, naime, pored ostalog, i reformatorsku ulogu u borbi protiv engleskog kolonijalizma, a zapaženo je i učešće pojedinih njenih članova u različitim kulturnim inicijativama. Tako je, na primjer, značajno učešće Ibrāhīma al-Muwaylihīya u osnivanju Egipatskog društva, odnosno izdavačke kuće »al-Ma'ārif« (1868. g.), naponi Muḥammada al-Muwaylihīya na zaštiti arapskog književnog jezika od natruha različitih dijalekata, osnivanju nekih listova (Nuzhatu-l-afkār, npr.), njihova istupanja u dnevnoj štampi, te borba za odbranu temeljnih principa islama, Egipta i Egipćana od uticaja stranih elemenata kojim su tako snažno bili izloženi u ovom periodu.

Gore spomenuti, i njima slični razlozi, bili su stoga i glavni motivi koji su dr Ramića opredijelili da se prihvati istraživanje na jednom ovakvom projektu. Njegov rad, međutim, za razliku od ranijih, predstavlja prvi obuhvatniji pokušaj da se rasvijetli i valorizira djelatnost al-Muwaylihija, ali istodobno i vrijeme i prilike u kojim su djelovali. Podijeljen je na sljedeća poglavlja:

- Pristup (5—13); Uvod (15—28);
- I Društveno-historijske prilike u Egiptu za života i kulturne djelatnosti porodice al-Muwaylihi (31—61);
 - II Biografski podaci i sredina u kojoj je živjela porodica (65—114);
 - III Porodica al-Muwaylihi i njena uloga u nacionalnim i književnim kretanjima u drugoj polovini devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća (117—145);
 - IV Djela članova porodice u modernoj arapskoj književnosti (149—166);
 - V Porodica al-Muwaylihi i arapsko novinarstvo (169—243);
 - VI Eseji i rasprave (247—309);
 - VII Suvremena škola maqāme (311—411);
 - Zaključak (413—419);
 - Literatura (421—445).

U uvodnom dijelu studije autor iznosi motive koji su bili odlučujući da se prihvati zadatka na istraživanju i kritičkom valoriziranju života i djela članova ove porodice i ukazuje na tri ključna momenta iz njihove djelatnosti, i to: aktivno sudjelovanje u političkom, općedruštvenom i kulturnom životu Egipta toga perioda. U toj funkciji su i prva dva poglavlja studije u kojim rasvjetljava društveno-političke i kulturne prilike Egipta, te porijeklo i život članova porodice u njihovom političkom i općekulturnom angažmanu. Tu se posebno ističe njihova uloga u nacionalnom pokretu za oslobođenje Egipta i Arapa od kolonijalizma, organizaciji vlasti i pokretu za reafirmaciju arapske tradicije izdavanjem brojnih djela iz klasičnog perioda arapsko-islamske kulture.

U poglavlju koje slijedi, autor ispituje književno djelo trojice istaknutih članova iz ove porodice i to: al-Muwaylihija Starijeg, al-Muwaylihija Mlađeg i al-Muwaylihija Srednjeg, te raspravlja o njihovom doprinosu u oblasti lingvistike i borbi za očuvanje književnog arapskog jezika, odnosno čistote tradicije i književnosti. Nakon toga slijedi rasprava o njihovom doprinosu u oblasti novi-

narstva, koje će imati značajnu ulogu u periodu buđenja Arapa i oblikovanju svijesti o nužnosti temeljitih promjena u odnosu na prvobitni zanos svim novim. Tu su posebno istaknuti Ibrāhīm i Muḥammadd-Muwaylihi, koji se smatraju pionirima modernog arapskog novinarstva.

Poglavlja šesto i sedmo, međutim, bave se nešto više analizom književnog djela. Pod lupu autora ovdje su došli njihovi poznati eseji »Šta je tamo?« al-Muwaylihija Starijeg, »Lijek za dušu« al-Muwaylihija Mlađeg, te članci i rasprave o različitim pitanjima iz kulturnog života Egipta. Na kraju knjige, u poglavlju o »maqāmi«, predmet analize su dvije poznate maqāme: »Razgovor Mūsā ibn 'Iṣāma« ili »Ogledalo svijeta« i »Razgovor 'Isā ibn Hišāma« ili »Period vremena«, koje spadaju u pionirska djela moderne arapske proze. U njima se zrcali duh narodnog junaka ovog perioda, a posebno je interesantan anegdotski stil pripovijedanja, koji je u studiji samo ukratko spomenut. Stoga se i kao osnovna primjedba autoru ove studije može uzeti ovaj aspekt u istraživanju književnog djela porodice al-Muwaylihi odnosno brojni uvodi i digresije u kojima se ponavljaju već odavno poznate činjenice o pojedinim književnim vrstama, što je primijetio i autor predgovora dr Sayyid Ḥanafī Ḥasānāy, a zapostavljanje dublje estetske i književne analize samih djela. To je međutim, vjerojatno objektivne prirode, jer se radi o doktorskoj disertaciji i formalno-metodološkim i akademskim zahtjevima prema kojim treba da bude organizirana materija djela. S druge strane, mislimo da studija zaslužuje pažnju samim tim što predstavlja prvu obuhvatniju sintezu o životu i radu ove porodice ukazujući na povezanost njihova djela s kulturno-historijskim stanjem arapskog društva toga perioda i pionirsku ulogu članova porodice u razvitku umjetničke proze kod Arapa, značajnom za oblikovanje modernog književnog senzibiliteta u arapskoj književnosti, čiji će pandan biti kasnije djelo Ṭahā

Husayna, 'Abbāsa Maḥmūda al-'Aq-qāda, Tawfiqa al-Ḥakīma, Naḡība Maḥfūza, i drugih arapskih književnika dvadesetog vijeka.

I. Kasumović

Dr Zakī Naḡīb Maḥmūd, TAḠDĪDU L-FIKRI L'ARABIYYI, Dāru-l-šurūq, Bejrut, 1971. g., 390 str.

Prof. dr Zaki Naḡīb Maḥmūd poznat je u arapskoj javnosti kao jedan od vodećih mislilaca i publicista iz domena suvremene filozofije, osobito neopozitivizma i jezičke analize čiji je bio dugogodišnji pristalica zajedno s grupom oko časopisa »Mind«. U novije vrijeme, međutim, predmet njegova interesovanja je prvenstveno suvremena arapska zbilja i arabizam kao njen ideologijski faktum. Rezultat tog interesa su i novije studije dr Maḥmūda u kojima on problematizira temeljne postavke suvremenosti nastojeći pritom da transcendirira datost i utemelji suvremeno arapsko mišljenje. Na tom tragu je i njegovo poznato djelo »Taḡdīdu l-fikri l-'arabiyyi« (Obnova arapske misli) koje je privuklo pažnju znanstvene javnosti na širokim arapskim prostorima, kako aktuelnošću tematike koju elaborira tako i ozbiljnošću pristupa i sistematičnošću u analizi teorijskih pretpostavki arapske suvremenosti.

Djelo je podijeljeno na dva dijela, odnosno, na uvod i deset poglavlja. U uvodnom dijelu autor navodi i obrazlaže osnovne motive koji su ga vodili da pristupi jednom ovakvom istraživanju. U osnovi tog opredjeljenja leži nezadovoljstvo aktuelnom arapskom zbiljom, želja da se promisle i razumiju proturječnosti suvremenosti i dokuče mogućnosti njena transcendiranja. U tom smislu, njemu se nameće niz pitanja s kojim se susreće arapski svijet u procesu svog suočenja s modernizmom Zapada i tradicijom kao vlastitim ishodištem. Prvih šest poglavlja

su stoga i posvećena analizi tog odnosa koji je, po mišljenju autora, uz druge faktore, porodio niz problema s kojima se susreće suvremeni arapski svijet. Riječ je, naime, o suvremenosti koju karakteriše fenomen pozapadnjenja i prihvatanja modernizma s jedne strane i otpora tom modernizmu, odnosno ukazivanje na veličinu prošlosti i nostalgičnom sjećanju na njenu moć u oblikovanju svijesti suvremenih Arapa, s druge strane. Prema tome, na putu utemeljenja autentične arapske ideologije i suvremenosti koja čuva kontinuitet duha i kulture stoji, po riječima autora, represivna zbilja u kojoj se identificira vlast i ideologija, te verbalno reproduciranje klasika, kada su u pitanju zagovornici reaffirmacije prošlosti (str. 27—61). To je dalje rezultiralo dvojnošću ličnosti suvremenih Arapa i otuđenjem duha od njegovih nosilaca, odnosno raskorakom teorije i prakse i hipokrizijom u odnosu na temeljne vrijednosti arapsko-islamske kulture.

Korijeni tog stanja su duboki i vraćaju nas u daleku prošlost, gdje nalazimo početke razilaženja i sukoba koji su rezultat složenosti društvenih prilika i uticaja niza različitih faktora na formiranje svijesti. S tim u vezi, autor ukazuje na glavne struje koje su od ranije koegzistirale u arapsko-islamskom civilizacijskom krugu, a koje su izraz, po njegovu mišljenju, otvorenosti duha i širine kojom se odlikovala ova sredina. To su: tradicionalizam (salaf) koji se oslanja na prošlost i tekst objave, racionalizam koji sve podvrgava logičkoj provjeri i intuicionizam (tašarwuf) koji insistira na alegorijskoj egzgezi i unutarnjem iskustvu kao kriteriju za ponašanje čovjeka. Zajednička karakteristika ovih pravaca, što je posebno značajno, jeste otvorenost i konstruktivan odnos prema pozitivnim elementima univerzalne svjetske kulture, na čemu on insistira u svom utemeljenju suvremenog arabizma.

U drugom dijelu, odnosno poglavljima šestom, sedmom, osmom, devetom i desetom, autor ukazuje na nužnost temeljitog preokreta kako bi

se obezbijedio kontinuitet duha i kulture čiji korijeni sežu u daleku prošlost. Da bi se to, međutim, realiziralo, potrebno je kritičko preispitivanje osnovnih postulata suvremenosti kao i tradicije, počev od revolucije u jeziku (bilingvizam, diglosija, i sl.) čije osnovne pojmove autor dovodi u pitanje, a tek potom slijedi angažman na širem planu. Taj mogući model arapske filozofije, koja vodi samodefiniranju i određenju vlastitog identiteta, te afirmiranju univerzalnih vrijednosti arapsko-islamskog civilizacijskog kompleksa, on elaborira u osmom poglavlju ove knjige. U osnovi tog koncepta nalaze se dva osnovna principa, i to:

1. dualizam neba i zemlje i 2. dualizam prirode i umjetnosti.

U devetom i desetom poglavlju predmet analize su osnovne vrijednosti iz tradicije, odnos prema znanosti, lik čovjeka u skladu s predloženim modelom, i njegov odnos prema prirodi. Tu se, pored ostalog, ukazuje na lik čovjeka iz arapske prošlosti, najvjernije ocrtan u djelima trojice poznatih mislilaca: Ibn Miskawayha, Al-Gazālīja i Al-Rāzīja, a isti se ističe kao ideal koga treba slijediti.

Ono, međutim, što je posebno značajno, jeste da autor, ovim vraćanjem tradiciji i obraćanjem istoj, pokušava da izbjegne neke pogreške, karakteristične za izvjesne oblike ideologije, i modele koji funkcioniraju kao uticajni, ali čije praktično provođenje nije bilo moguće zbog njihove neprimjerenosti arapskoj stvarnosti i uvjetima života koje ta stvarnost nameće. Njegov model, međutim, čini se da stoji na tragu one sinteze koju je pokušao ostvariti čuveni reformator Muhammad Abduhu, uz još veće insistiranje na racionalnom promišljanju tradicije i njenu sintezu s modernizmom Zapada, odnosno rezultatima znanstveno-tehničkog napretka.

Prema tome, »posredovanje tradicije« predstavlja i ovdje uslov spoznaje sadašnjosti i budućnosti. Bolje

rečeno: mi pripadamo povijesti kao tradiciji, a u otvorenosti prema istoj, vraćamo se k sebi i vlastitim mogućnostima, poruka je koju autor upućuje suvremenicima. Odnos prema toj bilosti, međutim, odnos je prije svega prema jeziku koji je artikulira i uvijek iznova aktuelizira kao iskustvo koje je u predaji povjesno struktuirano i posredovano. Polazeći s tog stanovišta, on sugerira konstruktivan odnos prema tradiciji, odnosno aplikativno razumijevanje iste s akcentom na povjesnosti i dijalektičnosti, kriterijima koji obezbjeđuju stvaralački odnos prema vlastitim vrijednostima, odnosno racionalnom pristupu tradiciji. Svaki redukcionizam, međutim, vodi jednodimenzionalnosti koja vodi daljnjoj degradaciji čovjeka i vladavini dogmatičkih ideologija.

Za razliku od Laurija koji konstatira jedno stanje i deskriptivno određuje osnovne pravce koji su nastali iz suočenja Arapa sa suvremennošću, pokušaj dr Mahmuda ima pretenziju da, uz razumijevanje i analizu suvremenosti, kojim se konstatira aktualno stanje, ukaže i na povjesne mogućnosti i potrebu promjene tog aktualiteta prevladavanjem istog počev od njegovih misaonih pretpostavki i jezika koji artikulira povijest kao tradiciju.

Ne ulazeći u veću diskusiju s njegovim konceptom suvremenog arapskog mišljenja, niti s anticipacijom ideje o povratku svojoj izgubljenoj biti, može se, ipak, reći da autor, dovodeći samu zbilju u pitanje i tragajući za energijom onog istinskog i transcendentnoga, koje će društvenu zbilju učiniti primjerenom arapskom duhu, čini ovim značajan napor na putu prevladavanja aktualnog stajna, koje vodi čovjeka u otuđenje, svodeći ga na »čisti objekt gospodstva«, što mu svakako nije primjereno. Stoga se knjiga, makar i kao pokušaj u tom smislu, nameće ka ovrlo zanimljiva za suvremenog čitaoca.

I. Kasumović

Dr Kāmil as-Sawāfirī. SAVREMENA ARAPSKA KNJIŽEVNOST U PALESTINI (1860-1960), *Al-adab al-arabi al-mu-āšir fi falastīn min as-sana 1860-1960*. Maktaba ad-dirāsāt al-adabiyya, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, 1979, str. 405.

Savremena palestinska književnost pretstavlja dragocjeno misaono naslijeđe i ogromno umjetničko bogatstvo, dajući tako izvanredan svojvrstan pečat arapskoj književnosti, umjetnosti i kulturi uopšte. Međutim, uprkos njenog nesumnjivog značaja i umjetničke vrijednosti, palestinskoj književnosti nije pokazana zaslužna pažnja istoričara književnosti, književnih istraživača i kritičara, kako palestinskih i uopšte arapskih, tako evropskih i orijentalista širom svijeta te je usljed toga ostala nepoznata ogromnom procentu čitalaca. Razlozi izostanka jednog šireg prilaza i sistematskog prikaza savremene palestinske književnosti leže u društveno-političkim neprilikama Palestinaca prije 1948. g., kada je vođena neprestana borba protiv zaostalog i eksploatorskog režima Otomanskog Carstva i protiv cionizma i prilikama poslije 1948. g., kada je misaonom i književnom naslijeđu Palestinaca počinjen neoprostiv zločin u vidu ubistva i progona stotine hiljada Palestinaca, koji su morali napustiti domovinu, ostavljajući iza sebe svoja umna ostvarenja, biblioteke pune vrijednih radova iz jezika, književnosti, istorije i drugih znanosti, koji su kasnije bili opljačkani i zauvijek izgubljeni. Nakon toga, kao i dan danas, većina istaknutih palestinskih naučnika, književnika i mislilaca živi i stvara van svoje domovine širom arapskog svijeta i van njega, usljed čega je vrlo teško dati sistematičan i potpun uvid u njihovo književno stvaralaštvo.

Knjiga doktora Kāmila as-Sawāfirija SAVREMENA ARAPSKA KNJIŽEVNOST U PALESTINI (1860-1960) je prva knjiga koja obuhvata i detaljno obrađuje život savremene

palestinske književnosti kroz čitavo jedno staljeće. Sa datim biografijama velikog broja književnika, navođenjem književnih ostvarenja i izabranim citatima iz njihovih poetskih, odnosno prozних radova te detaljnom analizom društveno-istorijskih prilika u kojima se ona razvijala, pisac ove knjige daje nam vjernu sliku književnog života i pruža širok uvid u opšta kulturna, privredna i društveno-politička kretanja u Palestini u posljednjih stotinu godina.

Knjiga se sastoji od predgovora, dva dijela, te popisa literature i izvora. Prvi dio posvećen je poeziji, a drugi prozi, a oba dijela su opet podijeljena na po četiri poglavlja. Svako od četiri poglavlja prvog dijela predstavlja po jedan vremenski period u kome su osvijetljena politička, privredna i kulturna zbivanja tog vremena i njihov uticaj na nastanak i razvoj poezije, date biografije najistaknutijih pjesnika i predstavljen njihov stil pisanja. Prvo poglavlje drugog dijela knjige, posvećenog prozi, govori o njenom nastanku i razvoju te o proznim žanrovima uopšte. U drugom dijelu obrađena je studija kao književni žanr i date biografije najistaknutijih predstavnika tog žanra. Treće poglavlje tretira pripovijetku i dramu, dok je četvrto posvećeno prevođenju kao književnoj djelatnosti.

U predgovoru (str. 7-14) istaknut je značaj i bogatstvo savremene palestinske književnosti, zatim činjenica da do tada nije postojala knjiga koja bi je u potpunosti obuhvatila i detaljno obradila te evidentna potreba da se pojavi takva knjiga. Istaknuto je dalje da su se slične knjige, sa obradom savremene arapske književnosti u Egiptu, Siriji, Alžiru i Iraku, već ranije pojavljivale, takođe u izdanju Dār al-ma'ārif. Takođe pisac ističe istraživanja pojedinih autora u nekim od žanrova u palestinskoj književnosti, cijeneći posebno doprinos prof dr Nāšir ad-Dīn al-Asada i dr Abd ar-Rahmān Yāgīja, čija su mu djela poslužila kao dragocjen materijal pri radu na ovoj knjizi.

Prvi dio knjige, kako smo to ranije istakli, posvećen je poeziji (aš-šīr). Taj dio sastavljen je od četiri poglavlja, od kojih svako predstavlja po jedan vremenski period. U prvom poglavlju (str. 17-23) obraden je period između 1860-1908. g. To je doba vladavine Otomanskog Carstva, druga polovina devetnaestog stoljeća, vrijeme kada su despotizam i nasilje Osmanlija dostigli svoj vrhunac. Službeni jezik u svim državnim institucijama, od sudstva do prosvjete, bio je turski. Arapima nisu priznavali nacionalnu egzistenciju niti pravo na samostalnu unutaršnju upravu, tako da su svi namjesnici, sudski činovnici, vojni oficiri i razni drugi funkcioneri bili ili Turci, ili poturčeni i dolazili iz Istambula. Posljedice političke potčinjenosti i ekonomske iscrpljenosti imale su snažan negativan odraz i na duhovni i opšte-kulturni život tog naroda. I samu Osmansku državu karakterisala je idejna i kulturna zaostalost te nije teško pretpostaviti koliko je to tek pogadalo druge narode pod njihovom dominacijom.

Drugo poglavlje (str. 23—53) obuhvata vremenski period između 1908-1918. g. Sva očekivanja i nade Arapa za ostvarivanjem nacionalnosti, nezavisnosti i slobode bila su okrenula ka donošenju novog osmanskog ustava 1908. g. Iako objavljivanjem novog ustava očekivanja nisu bila ispunjena, usljed čega je došlo do pojave masovne emigracije iz Palestine, u pogledu slobode štampice stanje se uveliko izmijenilo u pozitivnom smislu. Pojavljuje se veći broj štamparija, a sa njima i prve palestinske novine Al-Quds, u Jerusalimu, 1908. i prvi časopis An-Nafā'is al-ašriyya, u Hifi, iste godine, koji predstavljaju samo početak u nizu novina i časopisa, koji će se kasnije pojaviti.

U toj gustoj tami dekadence i zaostalosti koja je prekrivala horizont Palestine, pjesništvo je počivalo na tradicionalnim, ustaljenim formama i klišejima elegije i hvalospjeva. Iz ova dva perioda pisac, sa

posebnim podnaslovima, pojedinačno pretstavlja život i djelo sljedećih pjesnika:

1. Aš-Šaiḥ Yūsuf An-Nabhānī (1850-1932)
2. Aš-Šaiḥ Sa'īd Al-Karmī (1852-1935)
3. Aš-Šaiḥ Alī Ar-Rimāwī (1860-1919)
4. Aš-Šaiḥ Salīm Al-Yāqūbī (1880-1946)
5. Aš-Šaiḥ Suleymān At-Taḡī Al-Fārūqī (1882-1958)

Vrijeme između 1919-1926. g. (str. 54-57) pisac je označio kao prelazni period. To je vrijeme prelaska Palestine ispod otomanske pod britansk dominaciju, kada su se odigrale značajne promjene, koje će imati dalekosežne posljedice, kako na društveno-politički tako na kulturni život Palestine. Ti događaji, ma koliko bili kobni za palestinski narod, na književni preporod izvršice pozitivan uticaj.

Treće poglavlje (str. 57-76) obuhvata period između 1926-1948. g. To je vrijeme neprestanih borbi Palestinaca protiv ostvarivanja cionističkih ciljeva naseljavanja i prevlasti Jevreja u Palestini, iza kojih je stajala Velika Britanija. To je vrijeme snažnog buđenja i preporoda Palestine u svim vidovima: naučnom, idejnom, književnom... Pjesništvo je dobilo posebno jak zamah i nove, savremene tokove. Taj preporod se ogledao u nizu novootvorenih škola, naučnih instituta, u hiljadama učenika i studenata, koji su studirali širom arapskog svijeta i Evrope, u velikom broju štamparija, dnevnih listova, sedmičnih i mjesečnih časopisa i ogromnom broju književnih djela u raznim oblastima nauke. Pero se stavlja u službu naroda i borbice za ostvarivanje nacionalnih težnji i interesa, tako da poezija bilježi snažan zaokret i napredak.

Četvrto poglavlje (str. 76-267) tretira period od 1948. do 1960. g. Nakon što je formirana država Izrael neuporedivo veći broj Palesti-

naca živi i stvara u izbjeglištvu, pod teškim uslovima života. Uprkos tome njihov duhovni i opštekulturni progres je nezaustavljiv. Masovno se školuju po univerzitetskim centrima širom arapskog svijeta i Evrope, stižući tamo široka znanja iz svih oblasti nauke i stvarajući po uzoru na svjetske velikane u književnosti. Tragedija Palestinaca u vidu gubitka domovine i ličnog ognjišta, postala je izvorom pjesničkog nadahnuća pa će palestinska književnost, oslobođena tradicionalnih klišea, upoznata sa književnim kretanjima Evrope i nadahnutu revolucionarnim idejama borbe za slobodu i nezavisnost, dostići izvanredno dalek domet i visok umjetnički kvalitet. Iz ova dva perioda (1926-1948. i 1948-1960.) pisac obrađuje sljedeće pjesnike:

1. Ibrāhīm Ad-Dabāg (1880-1946)
2. Iskandar Al-Ḥūrī (1880-1973)
3. Muḥyi Ad-Dīn Al-Ḥāg 'Isā As-Safadī (1900-1974)
4. Muḥammad Al-Adnāni (rođen 1903.)
5. Ibrāhīm Tūqān ((1905-1941)
6. Miṣbāḥ Al-Ābūdī (1908-1975)
7. 'Abd Al-Karīm Al-Karmī (Abū Salma), (rođen 1910)
8. Muṭlaq 'Abd Al-Ḥāliq (1910-1937)
9. Burhān Ad-Dīn Al-'Abūšī (rođen 1911)
10. 'Abd Ar-Raḥīm Maḥmūd (1913-1948)
11. Fadwā Tūqān (rođena 1914)
12. Sa'īd Al-'Isī (rođen 1915)
13. Maḥmūd Salīm Al-Hūt (rođen 1916)
14. 'Ali Hāšim Rašīd (rođen 1919)
15. Hasan Al-Buḥairī (rođen 1919)
16. Kamāl Nāšir (1925-1973)
17. Maḥmūd Nadīm Al-Afgānī (rođen 1926)
18. Hārūn Hāšim Rašīd (rođen 1927)
19. Salma Al-Ḥadrā' Al-Ġayyūsī (podaci o rođenju nepoznati)
20. Da'd Al-Kayyālī (podaci nepoznati)

21. Mu'īn Psīso (rođen 1927)
22. Samīra Abū Ġazāla (rođena 1928)
23. Dr Raġā Samrīn (rođen 1929)
24. Yūsuf Al-Ḥajīb (rođen 1931)
25. Ḥalīl Zaqtān (podaci nepoznati)
26. Halid Našra (podaci nepoznati)
27. Ġamīl 'Allūš (podaci nepoznati)
28. Asma Ṭubī (podaci nepoznati)

Kako smo to ranije istakli drugi dio knjige posvećen je prozi (al-na tr). Prvo poglavlje (str. 267-272) govori o njenom nastanku i razvoju te proznim žanrovima uopšte. Do kraja prve četvrtine XX stoljeća o pravoj prozi kod Arapa skoro da se ne može ni govoriti, ako se izuzmu predgovori pojedinim zbirkama poezije, razne poslanice i članci u vidu rasprava, objavljeni u nekom od časopisa. Proza u Palestini dobija prave konture i snažniji zamah tek od 1926. godine i to u slijedećim žanrovima: članci u obliku rasprava (al-maqāla), predavanja i govori (al-muḥādara wa al-ḥuṭba) koji su kasnije objavljivani, dnevnici (al-yaumiyya), pripovijetka, roman i drama (al-qīssa) i prevođenje (at-tarġama) kao književna djelatnost.

Drugo poglavlje (str. 272-355) posvećeno je studiji (al-maqāla), koja se u arapskoj književnosti pojavila zajedno sa pojavom novinarstva. To su članci u vidu rasprava na razne društveno-političke i književne teme, objavljivane u novinama i časopisima, koji su se poslije 1908. g. pojavili u velikom broju. Autor je iz ove oblasti obradio veliki broj pisaca i njihovih djela, a to su:

1. Muḥammad Rauḥī Al-Ḥālidi (1864-1913)
2. Ḥalīl As-Sakākīnī (1878-1953)
3. Muḥammad Is-āf An-Našāšībī
4. 'Adil Ġabr (1885-1953)
5. Muḥammad Izzat Darwaza (rođen 1888.)
6. 'Arif Al-Arif (1892-1973)
7. Aḥmad Šakir Al-Karmī (1894-1927)

8. Aḥmad Sāmih Al-Ḥalīdī (1895-1951)
9. Muṣṭafa Murād Ad-Dabāğ (rođen 1898.)
10. Dr Ishāq Mūsā Al-Ḥusaīnī (rođen 1904.)
11. Muḥammad Adīb Al-ʿAmirī (rođen 1907.)
12. Maḥmūd Al-ʿAbidī (rođen 1907.)
13. Aḥmad Aš-Šuqairī (rođen 1908.)
14. Akram Zuʿfaytir (rođen 1909.)
15. Qadrī Ḥāfiz Tūqān (1910-1971)
16. Dr Iḥsān ʿAbbās (1920-)
17. Dr Muḥammad Yūsuf Nağm (rođen 1925.)
18. Nādira Ğamīl As-Sarāğ (godina rođenja nepoznata)
19. Nāğī Allūš (rođen 1935.)

Treće poglavlje (str. 356-386) tretira nastanak i razvoj modernih žanrova u Palestinskoj književnosti, a to su prije svega: pripovijetka (al-qissa), roman (ar-riwaya) i drama (al-masrahiyya). Ovi žanrovi su se u palestinskoj, kao i u arapskoj prozi uopšte, pojavili vrlo kasno u odnosu na Evropu. Početkom dvadesetog vijeka palestinski pisci na tom polju kroče prve i nesigurne korake, da bi se već u drugoj četvrtini istog vijeka osjetio snažan procvat i napredak, kako u pisanju pripovijetke i romana, tako i drame. Dok se u početku, pa ugledu na Evropu, čak i tematika drame uzimala iz starih grčkih mitova, sredinom XX vijeka arapska drama dobija originalan izgled i samostalne oblike, budući sve više zastupljena u njihovoj književnosti. Javlja se veliki broj pripovjedača, romansijera i dramaturga, od kojih je pisac ove knjige pretstavio sedam:

1. Halīl Baydis (1875-1949)
2. Nağātī Sidqī (rođen 1905.)
3. ʿAbd Al-Ḥamīd Yās (1908-1975)
4. Maḥmūd Saif Ad-Dīn Al-Īrānī (1914-1974)
5. Samīra ʿAzzām (1927-1967)
6. Ğassān Kanafānī (1936-1972)
7. Yūsuf Ğād Al-Ḥaqq (rođen 1930.)

U posljednjem, četvrtom poglavlju (str. 386-396) pisac je obradio početak i razvoj prevodilačkog rada u palestinskoj književnosti koji se javio krajem devetnaestog stoljeća, a koji će kasnije sa razvojem svih drugih književnih žanrova i sam po sebi priliti široke razmjene. Date su i biografije i pretstavljen prevodilački rad dvojice najistaknutijih prevodilaca u palestinskoj književnosti:

1. ʿĀdil Zuʿaitir (1897-1957) i
2. Ḥairī Ḥammād (1913-1972)

Na kraju ovog kratkog prikaza još jednom ističemo svu veličinu ovog djela, koje obiluje izvanredno značajnom književnom građom-biografijama i djelima te opštim kretanjima u savremenoj palestinskoj književnosti kroz čitavo jedno stoljeće, djela bez kojeg je prilaz izučavanju književnosti ovog podneblja naprosto nemoguć. Ostaje nam još da izrazimo nadu da će se neko od naših orijentalista poduhvatiti rada na prevodenju ovog vrijednog djela, čime bi širi krug naših čitalaca dobio mogućnost detaljnijeg upoznavanja sa savremenom književnošću u Palestini.

N. Karaman

Aḥmad Qabbīš: TĀRĪḤ AL-ŠĪR
AL-ʿARABĪ AL-ḤADĪT, Dār al-ğīl,
Bejrut, 1971, str. 827, in 8°.

Knjiga o kojoj je riječ je dosta obimna i u svojoj vrsti rijetka. Brojem stranica i nije opširna koliko predmetom istraživanja na kojem je zasnovana. Rijetkost joj potvrđuje prvenstveno to što je, makar i samo jedan žanr, obuhvatila u kontekstu savremene arapske književnosti u najširem smislu. Nakon što smo se učestalom obraćanjem uvjerali u njene neosporne vrijednosti i kako ona, koliko nam je poznato, kod nas ranije nije prikazivana, odlučili smo da na nju ukažemo i pored toga što je od njene pojave prošlo deset godina.

Kad se na temelju iskustva, koliko toliko pouzdanog, ima utisak da još nedostaje potpuniji istorijski

pregled savremene arapske književnosti, djelo kao što je Kabiševo, premda se odnosi na samo jedan žanr, skreće na sebe pažnju kao moguć podsticaj nastojanjima da se ova literatura ne istražuje samo parcijalno, vještački dijeljena prema većem broju zemalja nastalih na meridijanima arapske srednjovjekovne imperije.

Kako su i mnogi među najistaknutijim arapskim teoretičarima zasnovali istraživanja na literaturi svoje zemlje, ne treba da iznenadi dojam da o sveobuhvatnoj arapskoj modernoj književnosti nema konačnih sudova i da ona estetički nije vrednovana. Uopštene konstatacije da je ona plodnija i žanrovima bogatija od klasične te da je razvijena u sprezi s jakim uticajima literature evropskih naroda, da kako, nisu novoljne i da bi se ona pouzdanije spoznala. Ma kako se za klasičnu literaturu s pravom moglo tvrditi da je u dovoljnoj mjeri istražena, isto se ni u kom slučaju ne može reći i za savremenu arapsku književnost. Koliko god je jednostavna podjela klasične književnosti prema datumima političke istorije olakšavala njena ispitivanja, toliko ista ispitivanja u savremenoj arapskoj književnosti znatno povećanje i produkcije i broja žanrova čine otežanim. U tolikoj mjeri da, rekli bismo zahtijevaju daleko više i truda i sistematičnosti.

Premda su istaknutiji orijentalisti, čak više nego arapski teoretičari, imali uspjeha u ispitivanjima arapske klasične književnosti, u obradi svremene literature bi, čini se, prednost trebalo dati arapskim teoretičarima. Uz ostalo i zbog toga što s neuporedivo manje teškoća mogu da dođu do potrebnih izvora.

Upravo zbog toga što je iscrpila sve odnosne izvore, Kabišova »Istorija arapske moderne poezije« i zaslužuje da bude istaknuta. Kako autorovoj pažnji, ima se utisak, nije promaklo ništa bitno iz ove oblasti, za djelo se može reći da predstavlja i sintezu rezultata ranijih istraživanja odnosno predmeta.

Kad vidi tako široku lepezu likova odista impozantnog broja (preko

900) pjesnika, čitalac gotovo da i ne posumnja da je djelo uistinu obuhvatilo sve nosioce razvoja ove poezije. Tim prije što autor, pored pjesnika svih zemalja arapskog svijeta i pripadnika književnosti »mahdžera« u prekookeanskim zemljama, izvještava i o onima što se makar i pojedinačno javljaju na drugim prostorima, u evropskim metropolama, nekim srednje i dalekoistočnim zemljama i u zemljama centralne Afrike.

Kako je pretežan dio pažnje posvećen likovima pjesnika, razumljivo je što autor o njihovom stvaralaštvu govori tek u mjeri dovoljnoj da im odredi mjesto i značaj u okviru odgovarajuće pjesničke skupine. Stoga on, uz izlaganje iscrpnih bibliografskih podataka o pojedinom pjesniku, izvornu građu koristi samo onoliko koliko je neophodno da bi potkrijepio svoje stavove.

U poređenju s drugim djelima iz ove oblasti za Kabišovo djelo je značajno primjetiti da se odlikuje klasifikacijom pjesnika na odgovarajuće skupine, u kojoj autor geografskom faktoru ne pridaje značaj, osim ako ima uticaja na suštinske razlike u poeziji. To je znatno olakšalo podjelu svih pjesnika na tri osnovne skupine — posvećena su im tri dijela (bāb) knjige — zasnovane na identifikovanju prevage tri osnovna stilska i tematska opredjeljenja, a po kojima mogu da se izdiferenciraju opet tri razdoblja u razvoju ove poezije.

Mada je, principijelno gledano, u ovoj poeziji gotovo nemoguće različite stilove smjestiti u vremenske omeđenosti, jer čak i među savremenima jedan isti pjesnik se neki put javi kao podržavalac tradicionalnoga, drugi put piše u romantičarskom zanosu ili vijerno slika stvarnost, autoru pripadaju zasluge i zato što nudi zaključak da prevladavanje odgovarajućih stilskih i tematskih opredjeljenja teče hronološkim slijedom i da ono ima podlogu u društveno-istorijskim zbivanjima u zemljama arapskog svijeta.

Tako je poezija prvog razdoblja označena prvenstveno sukobom tradicionalnog preporoda, a pjesnici su podijeljeni na tradicionaliste koji pi-

šu po klasičnim uzorima i one što nastoje da poezijom nađu pomirenje između starih i novih vrijednosti.

U drugom razdoblju je poezija širom otvorena pred brojnim uticajima evropske literature. To je poezija romantizma, a autor je kvalifikuje i kao »poeziju emancipacije i preporoda«. Pjesnici su uglavnom okupljeni oko brojnih književnih klubova i stvaraju u okviru djelatnosti ovih udruženja. Među udruženjima je najistaknutije mjesto pripadalo ligi »al-Rābiṭa al-qalamiyya« u Sjevernoj Americi.

Poezija trećeg razdoblja je više angažovana nego što je to bila ranije. Počinje s pojavom realizma u arapskoj književnosti i traje do najnovijeg vremena. Autor je naziva i »poezijom solidarnosti i bratimljenja«. U njoj se vidno ispoljavaju razlike između više stilskih i tematskih opredjeljenja po kojima se pjesnici mogu podijeliti na predstavnike realizma, ekspresionizma, simbolizma i egzistencijalizma. Posebnu skupinu čine oni što pišu o socijalističkoj stvarnosti i podstiču razvoj arapskog modela socijalističkih društvenih odnosa.

Posmatraču uvjerenom da je svakom posvećeno pažnje u mjeri kakvu zahtijeva pouzdano određivanje njegova značaja, izgleda suviše da za podrobniju prezentaciju nešto izdvoji. Međutim, i u ovom djelu gdje je po većoj ili manjoj vrijednosti od ostalog teško izdvojiti i samo jedan dio, posebno zanimljivo može da bude 8. poglavlje 3. dijela knjige (str. 701-750). Ne zato što predstavlja stvaran doprinos istraženosti ovog predmeta koliko zbog toga što svjedoči o besprimjernoj brzi autora da krajnje savjesno obavi tako složen zadatak. Naime, on tu, iako tek kroki skicom, u dovoljnoj mjeri izvještava o čak 256 manje istaknutih pjesnika, pripadnika raznih škola, a uz to indeksom na kraju poglavlja nagovještava pojavu još oko 270 mladih pjesnika.

Obogaćenost djela većim brojem indeksa dosta govori o njegovoj praktičnoj namjeni. U prilogu njegove namjene trajnijoj i učestalnoj upotrebi, moglo bi da se prihvati, govori

i to što je djelo izdato u kožnom povezu, na način kako je uobičajeno da se opremaju kvalitetni priručnici.

Možda i jedino što ne stoji u skladu sa zaista povoljnom ocjenom djela može da bude to što sadržaj — naslovljen je kao Indeks tema — stoji na mjestu gdje ga nije i na prvi pogled lako uočiti. Postavljanje sadržaja ni na samom kraju ni na početku knjige — stoji istred tri indeksa: autorskog, predmetnog i Indeksa književnih udruženja — iako ne mora da umanji značaj djela, u svakom slučaju, neobično je i manje praktično.

I na kraju, ne možemo da zaključimo a da ponovo ne izrazimo riječi hvale za autora. Mada je istraživanja vršio radeći u svojstvu profesora srednjih škola, izvjesno je da je sastavio djelo koje može da zadovolji veliki dio i univerzitetskih nastavnih potreba iz ove oblasti. Utoliko više pažnje zaslužuje od strane svakoga ko se bude koristio njegovim djelom.

M. Kico

J. Bielawski, K. Skarżinska-Bocheńska, J. Jasinska NOWA I WSPÓTCZESNA LITERATURA ARABSKA 19 i 20 W, Literatura arabskiego Wschodu, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.

Narodno izdavačko preduzeće iz Varšave ponudilo je naučnoj javnosti djelo pod nazivom **Nova i savremena arapska književnost devetnaestog i dvadesetog stoljeća, s podnaslovom Književnost arapskog Istoka.**

Ovo obimno djelo produkt je rada troje poljskih orijentalista. Ono sadrži najznačajnije odrednice arapske literature 19. i 20. stoljeća i predstavlja značajan doprinos poznavanju savremene arapske literature. Ova knjiga je također svjedočanstvo o intenzivnim istraživanjima na području orijentalistike u Poljskoj.

U uvodnom dijelu ove knjige raspravlja se o društvenim i političkim pretpostavkama arapske literature novog vijeka. Autor ovog uvodnog dijela Jozef Bielawski daje obiman

presjek društveno-političkih zbivanja u arapskom svijetu, zbivanja iz kojih potiču osnovni impulsi moderne arapske književnosti. Počinje s prikazom političke situacije u periodu od šesnaestog stoljeća pa do 18. vijeka, da bi prešao na period kulturno-političkog preobražaja na arapskom Istoku, tj. na period »Arapskog preporoda« u devetnaestom stoljeću i na početke dvadesetog stoljeća. Paralelno s ovim on daje presjek situacije u tom istom periodu, 19. vijek i početak 20-og, na arapskom Magrebu. Zatim govori o prvom svjetskom ratu, uticaju svjetske političke situacije na ovo veliko i politički značajno područje, ulozi kolonijalnih sila, Engleske i Francuske, u ovom području od Perzijskog zaliva do Atlanskog okeana. Prikazavši situaciju za vrijeme Drugog svjetskog rata prelazi na poslijeratni period, tj. period oslobođenja od kolonijalnog jarma i stvaranja samostalnih arapskih država, da bi završio ovaj uvodni dio s sedamdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Prema tome, ovakav uvod omogućuje bolje razumijevanje nove arapske literature devetnaestog i početka dvadesetog vijeka kao i savremene literature od dvadesetih godina pa do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća na jednom širokom području arapskog svijeta.

Pored uvoda, djelo sadrži dva velika poglavlja. Prvo poglavlje pod naslovom »Nova arapska literatura 19. i početak 20-og stoljeća« izlaže niz značajnih činjenica prvenstveno vezanih za konstitutivne elemente ove literature, njenu tradiciju i spoljne evropske utjecaje; zatim govori o kristalizaciji novih oblika literature i daljim stadijima razvoja oblika arapske literature sve do početka dvadesetog stoljeća. Drugo poglavlje izlaže historijat i glavne tokove arapske literature sve do sedamdesetih godina našeg stoljeća. Za razliku od prvog poglavlja ovdje je osnovni princip eksplikacije prema zemljama i regionima, pa se tako posebno raspravlja o novoj arapskoj literaturi u Egiptu, Iraku, na siro-libanskom području, Jordanu i Palestini i Sudanu. Posebno se obrađuje poezija, potom proza, pa drama.

Na kraju ovog poglavlja dat je kraći uvid u savremena književna kretanja u Saudijskoj Arabiji, Jemenu i Kuvajtu. Unutar svake od ovih zemalja i područja posebno se raspravlja o tradicionalnim školama, romantizmu, realizmu, modernizmu itd.

Tako na primjer, kada je riječ o Egiptu izlazi se prvo tradicionalna škola, zatim konstituisanje novih formi, poezija grupe »Divan«, romantizam i na kraju nova škola, period od 1950-1970. godine.

I u siro-libanskom regionu pri analizi zadržava se sličan oblik izlaganja pa se počinje opet s tradicionalnom školom, zatim se govori o romantizmu, a potom o novoj školi poezije u Siriji i Libanu.

U dijelu poglavlja koje je posvećeno prozi opet se ide od zemlje do zemlje i posebno se analizira novela, a posebno roman sa svim njihovim fazama razvoja i modernim književnim pravcima koji su u ovim književnim pravcima koji su u ovim književnim rodovima našli odraza.

Dio drugog poglavlja koji je posvećen savremenoj arapskoj poeziji do kraja sedamdesetih godina popraćen je mnogim prevodima stihova na poljski jezik, pjesnika predstavnika pojedinih zemalja o čijoj poeziji je riječ. Baš takav način prezentiranja poezije arapskog Istoka omogućuje i orijentalisti a i svakom čitaocu laiku kompletniji uvid u jedno od nesumnjivo najznačajnijih književnih stvaralaštava Arapa.

Na kraju ovog obimnog djela dat je kraći zaključak zatim veoma iscrpna bibliografija koja upućuje na veliki broj djela iz ove oblasti na arapskom i evropskim jezicima, pa indeks imena koji sadrži vlastita imena, imena pojedinih geografskih lokaliteta i nazive djela. Zatim slijedi poseban indeks časopisa navedenih u djelu.

Na kraju bi mogli još dodati da nas ova knjiga na vrlo jasan i detaljan način upoznaje s onim što je najbitnije u razvoju arapske literature 19. i 20. stoljeća na arapskom Istoku, te je za studij nove i savremene arapske književnosti vrlo značajna i mogli bismo čak reći i nezaobilazna.

N. Sušić-Mehmedagić

Hayreti, DĪVAN, tenkidli basım. Hazırlayanlar: Dr. Mehmed Çavuşoğlu — M. Ali Tanyeri. İstanbul 1981, XXIII+448 str.

Helâkî, DĪVAN, tenkidli basım. Hazırlayan: Dr. Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul 1982, 207 str.

Priredivač kritičkih izdanja ova dva divana dr Mehmed Çavuşoğlu, profesor na Filozofskom fakultetu (Edebiyat fakültesi) u Carigradu, odavno je poznat svima onima koji se bave starom osmanskim tzv. divanskom književnošću. Do sada je priredio još nekoliko kritičkih izdanja djela osmanskih pjesnika: Divan Jahja Beja (1977), Divan Amrija (1979), Yusuf ve Zulejha Jahja Beja (1979) i Divan Vafija (1980). Kao dak Ali N. Tarlana on je nastavio rad svoga profesora koji je započeo kritičko izdavanje divana osmanskih pjesnika iz 15. i 16. v. Posao koji radi ovaj vrsni poznavalac divanske književnosti je od velikog značaja za dalja proučavanja stare osmanske književnosti. Na osnovu ovakvih izdanja mogu se lakše ispitivati pojedini problemi ove književnosti koja je posebno cvjetala neko vrijeme i u Bosni i Hercegovini.

Postupak kod ovakvih izdanja je već od ranije poznat. Ukoliko ne postoji autograf, što je najčešće slučaj, onda se između postojećih primjerala djela odnosno divana utvrđuje primjerak koji bi bio najbliži autografu; tekst tog rukopisa služi kao osnov izdanja a varijante se daju u napomenama. Uvodna napomena, biografija pjesnika sa ocjenom njegovog djela, pregled rukopisa, sistem transkripcije i izvori su poglavlja koja prethode svakom tekstu divana.

Ovaj put izdavač nam predstavlja divan jednog renomiranog pjesnika iz prve polovine 16. v. kakav je Hajreti (umro 1535) i divan jednog manje poznatog i manje značajnijeg pjesnika takode iz 16. v. po imenu Helaki (umro 1572-4).

Divan Hajretija sadrži kaside (21 na broju), musammate (35), gazele (487) i kit'e (7). Za ovog treba reći i to da je napisao jedini šehr-engiz

o Beogradu, i to u toku prvih godina turske vladavine. Njegova misra (polustih): **Ne Süleymana esirüz ne Selimün kuliyuz** (138, str. 219) — »Niti sam zarobljenik Sulejmana niti rob Selima« pokazuje jedan slobodan pjesnički duh koji nije mnogo mario za sultansko pokroviteljstvo.

Za razliku od Hajretijevog divana, divan Helakija je mnogo manji po obimu. Njegove pjesme u stvari sadržane su u dva zbornika divana (divanlar mecmuası), od kojih se jedan nalazi u John Rylands Library u Mančesteru i drugi u Dar ül-kutub el-Misri u Kairu. Izdavač je dopunio opus pjesnika pjesmama koje se nalaze razbacane po raznim međzmuama u carigradskim bibliotekama. Divan sadrži: kaside i musammate (14), gazele (157) i kit'e, rubaije i mufrede (16). Na strani 207 su bejtovi koji se nalaze u pjesničkim antologijama (tezkire-i şuara) a kojih nema u prethodnim pjesmama.

Nadajmo se da će M. Çavuşoğlu nastaviti objavljivanjem divana i drugih pjesnika, poznatih i manje poznatih, koji su svojim djelima dali trajan doprinos staroj turskoj književnosti.

V. Boškovič

DIE TÜRKEI IN EUROPA (Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum IV. Internationalen Südosteuropa-Kongress der Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen, Ankara, 13. — 18. 8. 1979. Herausgegeben von Klaus-Detlev Grothusen, Vandenhoek und Ruprecht in Göttingen)

Knjiga »Die Türkei in Europa« (Turska u Evropi) sadrži studije i članke izvjesnog broja istaknutih njemačkih naučnika (istoričara, pravnika, bizantologa, turkologa i dr.) koji se bave izučavanjem političke, privredne, kulturne i pravne istori-

je naroda jugoistočne Evrope koje u svoje redove okuplja Südosteuropaa-Arbeitskreis der Deutschen Forschungsgemeinschaft, koje djeluje kao nacionalna sekcija Međunarodnog udruženja za proučavanje Jugoistočne Evrope (Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen). Njemačka sekcija, tj. udruženje, je stavila sebi u zadatak da u svoje redove okuplja naučnike raznih profila i da organizuje naučne skupove na kojima se interdisciplinarno i izvanregionalno raspravljaju raznovrsna pitanja iz ranije i savremene istorije zemalja i naroda jugoistočne Evrope u koje na izvjestan način spadaju i Turska, odnosno Turci. Upravo tom činjenicom opravdava se i pojava ove knjige.

Knjiga sadrži 18. priloga objavljenih u okviru poglavlja: geografija, bizantinistika, istorija umjetnosti, istorija, crkvena istorija i teologija, lingvistika, književnost, privreda, politika i pravo.

U jedinom radu iz geografije »Položaj Anadolije na rubu Evrope« **Herbert Louis** razmatra pitanje geopolitičkog i prirodno geografskog položaja Anadolije i njihov uticaj na nastanak i raspored naselja u Anadoliji kroz istoriju i na mogućnost privrednog razvoja pojedinih regija Anadolije.

U prilogu iz bizantinistike »Krstiški pohod iz 1444 — Pokušaj jedne hrišćanske alijanse da istjera Turke iz Evrope«, **Armin Hohlweg** opisuje stanje političkih odnosa na Balkanu i srednjoj Evropi u prvim decenijama XV stoljeća i stvaranje saveza balkanskih hrišćana pod vođstvom mađarskog kralja Vladislava za obračun sa sultanom Mehmedom I kod Varne 1444. godine, u kojoj bitci je hrišćanska vojska pretrpjela strašan poraz. Time je propao posljednji krstaški pohod prema Istoku, pohod u kome su se rame uz rame borili hrišćanski borci iz Mađarske, Vlaške, Srbije, Bugarske, Makedonije, Albanije, Grčke i dr.

Iz istorije umjetnosti u knjizi se nalaze dva rada. **Klaus Wessel** u pri-

logu »Osmanski uticaji u postvizantijskom književnom slikarstvu« istražuje, do sada u nauci malo zapaženi, osmanski uticaj u likovnoj opremi hrišćanskih religijskih knjiga nastalih u postvizantijskom periodu u pojedinim manastirima na Balkanu, a **Marcell Restle** u svom izuzetno zanimljivom članku »Turski elementi u bavarskoj arhitekturi 18. i 19. stoljeća« ukazuje na postojanje vidljivih uticaja osmansko-turske arhitekture u nekim dijelovima čuvenog minhenskog dvorca Nymphenburg (Badenburg, Pagodenburg), koji su preuzeti iz sultanskih dvoraca u Istanbulu i Edreni.

Priloge iz istorije objavljuju **Klaus Kreiser**, **Hans Georg Majer** i **Klaus-Detlev Grothusen**.

U svom radu »O jezgri osmanskog carstva« **K. Kreiser** pokušava da utvrdi jezgro osmanskog kulturno-političkog uticaja na Balkanu i u Anadoliji zavisno od određujućih elemenata tog uticaja kao što su turski jezik, islamska religija i kultura i osmanske institucije.

H. G. Majer u članku »Kako su se postavljale Osmanlije prema blagostanju svojih zemalja«, koji je pisan na osnovu brojne literature, starih osmanskih hronika i do sada nekorisćenih isprava iz carigradskog arhiva, obrađuje pitanje odnosa vladajućih krugova osmanske države prema proizvođačkim slojevima stanovništva, na prvom mjestu prema raji. On je ovaj problem posmatrao kroz prizmu odnosa pravnog i fakičkog i pokazao da je u osmanskoj državi u principu vladalo shvatanje da se jedan od glavnih zadataka države sastoji u njenoj obavezi da obezbijedi miran i spokojan život svim podanicima, na prvom mjestu raji kao jednoj od najvažnijih proizvođačkih klasa društva, u čemu je osmanska država imala određenog uspjeha u svom klasičnom periodu.

Posmatrano sa metodološke tačke gledišta, izuzetno interesantan prilog predstavlja članak **K-D. Grothusen-a** »Istočno pitanje kao problem evropske istorije«. Grothusen pril-

zi tzv. »istočnom pitanju« na sasvim nov način u odnosu na shvatanje ranije historiografije. Mislimo, da on s pravom tvrdi da to pitanje spada u »epohalne probleme evropske istorije«. Stoga ga, po njegovom mišljenju, ne treba posmatrati kao problem istorije »bolesnika na Bosforu«, već, u čitavom kompleksu unutrašnjih i spoljno-političkih okolnosti u kojima se kretala istorija Osmanskog carstva u evropskim prostorima, posebno od vremena dodira i konfrontacija tog Carstva i Habsburške monarhije sve do 1918. godine kada je definitivno nastao rasplet tog pitanja nestankom spomenutih monarhija i formiranjem balkanskih nacionalnih država, među njima i Republike Turske koja dijelom spada u Evropu. Time on opravda i izučavanje teme »Turska u Evropi«.

U poglavlju iz crkvene istorije i teologije objavljuju radove **Ernst-Christoph Suttner** (»Susret istočnih crkava sa zapadnom teologijom pod osmanskom vlašću«) i **Bertold Spuler** (»Razmatranje o položaju islama u savremenoj Turskoj«).

Ch. Suttner je na širokom planu prikazao susret katoličkih, protestantskih i pravoslavnih misionara sa odgovarajućim hrišćanskim zajednicama (millet) koje su postojale u raznim dijelovima prostrane Osmanske carevine i ukazao na rezultate njihovog djelovanja koji su bili u nekim slučajevima (npr. djelovanje ruske pravoslavne crkve) vrlo uspješni.

U svom argumentovanom radu **B. Spuler** dokazuje da se u savremenoj Turskoj islam nalazi u velikom usponu i da ponovo počinje da igra značajnu ulogu u duhovnom, pa čak i u političkom životu nacije. Na to utiče i blagonaklon stav države koja postepeno napušta laicizam Kemala Ataturka i čak organizaciono pomaže osnivanje i djelovanje nekih islamskih institucija (osnivanje Teološkog fakulteta u Ankari 1949, školskih zavoda za obrazovanje vjerskih službenika, ponovno uvođenje vjerske nastave u školama i dr.).

Iz lingvistike objavljuju radove: **Michael Fritsche** »Tursko-balkanske paralele i turski elementi u balkanskoj rodbinskoj terminologiji jezika balkanskih naroda«; **Ingrid Monch** »Društveno-psihološke implikacije u nastavi stranih jezika za turske radnike« i **Norbert Reiter** »Problem komparativa«, a iz književne istorije **Reinhard Lauer** »Osmansko carstvo kao svjetski model — o paraboličkoj strukturi u priči Ive Andrića 'Prokleta avlija'«.

Među priložima iz privrednih nauka vrlo pregledan i opširan je članak **Hermann Gross-a** »Njemačko-turski privredni odnosi«. U tom članku Gross je prikazao cjelokupan razvoj njemačko-turskih privrednih odnosa počev od osmanskog carstva pa sve do danas. Iz tog prikaza se vidi da su ti odnosi u periodu osmanskog carstva bili više nego skromni sve do pod kraj XIX stoljeća. Oni počinju da se naglo razvijaju od vremena Kemala Ataturka. Od tada Njemačka postaje glavni trgovinski i uopšte privredni partner Turske, sa malim padom na koncu Drugog svjetskog rata.

Ovom članku slijede prilozii: »Turska u procesu privrednog razvitka Evrope« (**Werner Gumpel**) i »Turska i evropska ekonomska zajednica« (**Theodor D. Zotschew**).

Na kraju ove vrlo zanimljive knjige, čiji sadržaj uvjerljivo opravdava njen naslov, nalaze se dva priloga iz političko-pravnih znanosti. **Franz Ronneberg** u svom članku »Doprinos Turske modernizaciji političkog života« ukazuje na uzroke uspona, padova i promjena u političkom kretanju savremene Turske sa osobitim naglaskom na ulogu armije u tom procesu, a **Franz Mayer** u članku »Turska kao član evropske državnopravne zajednice« prikazuje razvojni put u izgradnji državnog uređenja i pravnog sistema savremene turske države koji se oblikuje u evropskom duhu. Taj put ima svoj početak još u osmanskoj državi (Hatišerif od Gulhane 1839.), ali njegov snažan razvoj nastaje tek u Republici Turskoj već od vremena nje-

nog tvorca Kemala Atatürka. Polazeći od stanja turskog modernog zakonodavstva, koje je skoro u cjelini nastalo recepcijom zakona pojedinih zapadno-evropskih zemalja, autor s pravom zaključuje da po svome ustavu i pravnom poretku Turska spada u red savremenih evropskih država.

A. Sućeska

Michael Ursinus, REGIONALE REFORMEN IM OSMANISCHEN REICH AM VORABEND DER TANZIMAT (Vom ayanlık zum sandik eminligi), Islamkundliche Untersuchungen, Band 73. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1982.

Monografija njemačkog osmaniste, koja se nedavno pojavila pod gornjim naslovom (Regionalne reforme u osmanskom carstvu u predvečerje tanzimata od ajanluka do sanduk eminluka) sadrži prikaz nastojanja provincijskih organa osmanske vlasti da svojim mjerama reformišu stanje u oporezivanju podanika tzv. izvanrednim nametima (**avâriz-i divâniye** i **tekalif-i őrfiye**, **imdâd-i hazariye** i **imdâd-i seferiye**) kao i stanje u organizaciji lokalne uprave u kadilucima u vrijeme vladavine Mahmuta II (1808-39). Monografija sadrži dva dijela. Prvi dio pisan je pretežno na osnovu literature iz koje su vrlo obimno iskorišteni naučni rezultati nekih savremenih osmanista (H. Inalcik, A. Sućeska, Y. Ozkaya, M. Cadirci, Y. Nagata, B. Cvetkova, V. Mutafčijeva i dr.) koji se bave izučavanjem sličnih institucija u njihovom nastanku i razvitku u vremenskom rasponu od XVII do XIX stoljeća. Vrlo studiozno proučavajući spomenutu i drugu literaturu kao i izvore autor je uočio neke praznine i nedorečenosti u literaturi i na nov način sistematizovao mjere centralne i provincijske vlasti u pitanju razrezivanja i ubiranja izvanrednih nameta, kao i u pitanju evolucije ajanluka u drugoj i trećoj deceniji XIX stoljeća i

njegovom potiskivanju novim institucijama lokalne uprave.

Promjene u oporezivanju podanika nametima avariz-i divaniye i tekalif-i őrfiye, i pojava nameta **tekalif-i řakka**, nastaju još u XVII stoljeću. Ti nameti su, zajedno sa nametima **imdâd-i hazariye** i **imdâd-i seferiye**, koji su nastali podkraj druge decenije XVIII stoljeća, u XVIII i prvim decenijama XIX stoljeća postali glavno oruđe u izrabljivanju raje, jer se njihova količina od XVII do XIX stoljeća više nego stotruko povećala, a ubiranje bilo praćeno beskrajnim zloupotrebama provincijskih i lokalnih organa vlasti (Valija, mutesarrifa, kadija, ajana, muteselima i dr.). Kako je to stanje bilo izvor stalnom nezadovoljstvu, otporu i bunama obespravljene raje i silno podrivalo temelje Carstva, centralna vlast je vrlo rano, a naročito često od druge polovine XVIII stoljeća pokušavala da različitim mjerama suzbije nasilje i mnogobrojne zloupotrebe. U nizu tih mjera, autor je na prvo mjesto stavio slanje u provincije apela za poboljšanje poremećenog stanja u duhu pravednosti (**adaletname**). Pošto **adaletname** nisu imale pozitivnog dejstva, pristupilo se drugim, konkretnijim mjerama, koje također nisu imale značajnijeg efekta. Tu spadaju zahtjevi da se iz kadiluka šalju u centar na uvid poreski spiskovi (**tevzi defter**), zatim neuspjeh pokušaj odstranjivanja kompromitovanih ajana njihovom zamjenom šeherskim **ćehajama**, pa osnivanje u centru institucije nadzornika za pregled **tevzi defter-a (defter naziri)** i najzad, osnivanje institucije **mufetiša**, koji su slani u kadiluke sa zadatkom da na licu mjesta vrše kontrolu oporezivanja. Kada su svi ti oblici nadzora i kontrole zakazali, izdata je 1834. godine naredba da se najstrožije kažnjavaju nosioci zloupotreba, a kada ni to nije uspjelo, centralna vlast je počela da preduzima radikalnije mjere. Uprkos činjenici da su kadilučki ajani bili glavni nosioci različitih zloupotreba, oni su se u mnogim kadilucima održali na vlasti sve do kraja vladavine Mahmuta II, iako je bilo ponegdje pokušaja nji-

hove zamjene seoskim muhtarima, odnosno sanduk eminima.

Za razliku od spomenutih oblika nadzora i uvođenja kontrole pojedinih stavki koje su unošene u **tevzi deftere** (mnoge su bile samovoljne i profupravne), centralna vlast je malo radila na reformi načina oporezivanja. Na tome je ona započela da radi tek od prvog popisa stanovništva u osmanskom carstvu (1830). Te godine je učinjen neuspjeli pokušaj ličnog oporezivanja, radi čega je izdata jedna naredba (**emri 'âli**) 1838. godine da se pristupi oporezivanju skoro svih lica zavisno veličini njihovih posjeda i njihovog imovinskog stanja. Sa tom praksom započeto je djelimično tek uvođenjem tanzimata, a definitivno i stvarno tek osnivanjem katastra i katastarske uprave (**Tahrir emlak nezareti**) 1858. godine.

Reformom načina oporezivanja bavila se više provincijska nego centralna vlast što, po mišljenju autora, u literaturi nije dovoljno uočeno. Naime, pod uticajem potrebe efikasnijeg ubiranja stalno rastućih izvanrednih nameta stvarana je (na inicijativu provincijskih namjesnika) praksa u provincijama da se namjesto nekadašnjih poreskih jedinica **'avâriz hane**, odnosno **tevzi hane**, porezi razrezuju prema imovinskim mogućnostima poreskih obveznika. Te mogućnosti su utvrđivane na sudu (pred kadijom, ajanima, muteselimima i dr.) posredstvom narodnih starješina (muhtara, kodžobaša, knezova i dr.), pri čemu se kao poreske jedinice pojavljuju ponegdje **kuća**, ili **mehćemska glava**, ili **diš**, ili **cift** itd. Najmarkantnije primjere toj praksi autor je našao u nekim značajnim izvorima sa područja Bugarske, Grčke, beogradskog pašaluka, a naročito Makedonije i Bosne.

Slično evoluciji prakse oporezivanja izvanrednim nametima koja se oblikovala na inicijativu najviših predstavnika provincijske vlasti, pod istim uticajem, po mišljenju autora, tekao je proces potiskivanja iz lokalne uprave ajanluka i ajana. Kritički ocjenjujući neka shvatanja u literaturi o tom pitanju, dovodeći u vezu

evolucije ajanluka sa evolucijom u oporezivanju podanika izvanrednim nametima, autor usvaja mišljenje savremenog turskog osmaniste Y. Ozkaye (**Osmanli imaparatorluğunda ayanlık**) da se ajanluk u osnovi zadržao sve do tanzimata, a tamo gdje je nastajao bivao je zamjenjivan najčešće **sanduk eminluk-om**, ponegdje **muhtarluk-om** i ponegdje, vrlo rijetko, **muteselimluk-om**, pri čemu su te funkcionere imenovali organi pravinijske vlasti. Ta praksa počinje da se oblikuje već u trećoj deceniji XIX stoljeća.

Polazeći od opštih razmatranja datih u prvom dijelu svoje knjige, autor je u drugom dijelu, koji je napisan pretežno na osnovu objavljenih i neobjavljenih historijskih građa (turskih dokumenata iz siđžila bitoljskog kadije, manastirskih arhiva, konzularnih izvještaja i putopisa), detaljno opisao promjene u oporezivanju stanovništva izvanrednim nametima i nestajanje ajanluka na području bitoljskog kadiluka u trećoj i četvrtoj deceniji XIX stoljeća. Na primjeru bitoljskog kadiluka on je pokazao da su spomenute promjene nastajale pod uticajem naredbi (**buyruđi**) rumenlijskih valija, a manifestovale su se u postepenom zavodjenju većeg reda i pravičnosti u oporezivanju podanika (oporezivanje podanika zavisno od njihovog imovinskog stanja, veličine i boniteta zemljišnih posjeda itd. u ukidanju tzv. **deruhdecilik-a** (vrsta zakupa poreza od strane mjesnih turskih velikaša), u uvođenju plaćenih poreskih službenika (**yazici**) i u zamjeni ajana i ajanluka **sanduk emini-m-a**, odnosno **sanduk eminluk-om**. S tim u vezi, autor je utvrdio da većina tih promjena u bitoljskom kadiluku datira od 1830. godine, a da je posljednji put imenovano jedno lice za bitoljskog ajana 1833. godine, od kada se u tom kadiluku u funkciji nekadašnjeg ajana spominje prvi put i **sanduk emin**.

Po svom naučno-istraživačkom karakteru, po svojoj naučnoj ozbiljnosti, kao i po izuzetno bogatoj bibliografiji, knjiga M. Ursinusa predstavlja značajan domet u rasvjetljavanju zamršenih i vrlo složenih točkova u razvoju poreskog sistema i

lokalne uprave u osmaskom carstvu neposredno pred zavođenje tanzimata. Tako se pretežno odnosi na prikaz stanja i prilika u jednom, donekle specifičnom kadiluku evropske Turske, ova knjiga može da posluži kao obrazac u konkretnom izučavanju sličnih problema u ostalim kadilucima osmanskog carstva, pa i u kadilucima BiH. Tim više što je za područje BiH sačuvan značajan fond turskih izvora (kadijski sidžili, huđžeti, teskere, bujruldije bosanskih vezira, sultanska akata i dr.) Naravno i u ovoj knjizi ima diskutabilnih pitanja, o kojima ovom prilikom nećemo govoriti. Mogla bi se kao generalna primjedba staviti autoru da je donekle sužio sadržaj ajanluka, jer je ulogu ajana sveo samo na njihovo učešće u razrezivanju i ubiranj u izvanrednih nameta. Iстина, opravdanje za to može se naći u činjenici što se pisac pretežno bavio ajanlukom iz njegove posljednje faze, iz vremena njegovog nestajanja, kada su ajani, s obzirom na već ostvareni prodor reformama u osmanskoj vojsci i upravi, bili izgubili mnoga obilježja svog ranijeg djelovanja.

A. Sućeska

Klaus Schwarz, DER VORDERE ORIENT IN DEN HOCHSCHULSCHRIFTEN DEUTSCHLANDS, OSTERREICHS UND DER SCHWEIZ. EINE BIBLIOGRAPHIE VON DISSERTATIONEN UND HABILITATIONSSCHRIFTEN (1885-1978). Klaus Schwarz Verlag — Freiburg im Breisgau, 1980, 721 str.

Otkako je W. C. Ells godine 1955. objavio bibliografiju »Američke disertacije o obrazovanju u zemljama Bliskog Istoka«, naglo je započelo interesovanje i u drugim zemljama za rad na bibliografiji doktorskih disertacija na temu Bliskog istoka. Posljednji u nizu radova jeste i ova pozamašna knjiga K. Schwarza, koja predstavlja, kako se to iz naslova vidi, bibliografiju doktorskih i habi-

litationih radova o Bliskom Istoku koji su branjeni na visokoškolskim ustanovama u Austriji, Njemačkoj i Švajcarskoj u periodu od 1885. do 1978. godine. Rad je objavljen u povodu 20. njemačkog orijentalističkog kongresa održanog u Berlinu 1980. g. Impozantan broj od 5050 bibliografskih jedinica, odnosno doktorskih i habilitacionih radova, pokazuje koliko mnogo je Bliski Istok bio predmet naučnih istraživanja na univerzitetima u ove tri zemlje — u prosjeku preko 50 radova godišnje.

Sistematičnost, preglednost i maksimalno moguća sveobuhvatnost su o novne karakteristike svake dobre bibliografije, čime se odlikuje i ovaj rad K. Schwarza koji, sasvim razumljivo nije mogao iznevjeriti tradiciju njemačke naučne škole. Ogromni prostor Bliskog Istoka podjeljen je na dva dijela: Predislamski Stari Istok (1-790) i Islamski Istok (791-4943), uz dva dodatka koji služe kao dopuna (4944-5050). Kao što se vidi, islamski svijet zauzima najveći dio rada. Materijal je razvrstan prema naučnim oblastima, uključujući i humanitarne i prirodne nauke, od kojih spomenimo samo neke: arhitektura (864-941), astronomija (942-948), bibliotekarstvo (1109-1132), geografija (1133-1321), istorija i kulturna istorija (1554-2348), medicina (2734-3002), religija i teologija (3536-3710), jezik i literatura (3854-4239) itd.; unutar svake naučne grane izvršena je podjela po zemljama koje sude abecednim redom. Ovakav postupak u raspodjeli materijala, zajedno sa predmetnim registrom i indeksom autora omogućava izvanredno lako korišćenje ove bibliografije, što i jeste odlika svakog priručnog djela.

S obzirom da se u područje islamskog Istoka ubraja i Osmansko carstvo, rad K. Sch. je od posebnog interesa i za našu naučnu javnost; osim toga unutra su i radovi koji se odnose na pojedine jugoslovenske krajeve, kao i na čitav Balkan. Prijetno djeluje ponovno prisjećanje, da su neki naši ljudi sticali naučne titule na univerzitetima ovih zemalja, kao što su Ivo Andrić, Fehim

Bajraktarević, Safet Bašagić, Asim Muftić, Mehmed Zildžić i dr., a u novije vrijeme i Milan Adamović.

Rad K. Sch. je zgodna prilika da ponovimo ono što sam stalno govorio (a i sada to činim) studentima: bez njemačkog jezika se ne može raditi u orijentalistici (shvaćenoj u našem smislu). Naši mladi orijentalisti trebalo bi da malo razgledaju ovo djelo i da vide šta se sve u ove tri zemlje radilo na području islamskog svijeta, jer veoma često i sami naslovi mogu da budu inspirativni.

Na kraju, naša zahvalnost autoru da nam je na najbolji mogući način prezentirao dostignuća onog dijela njemačke orijentalistike, koji se bavi Bliskim Istokom.

V. Bošković

TÜRKISCHE HANDSCHRIFTEN,
Teil 5. Beschrieben von Hanna Sohrweide. Franz Steiner Verlag GMBH — Wiesbaden, 1981, XIX+324 str., 12 tabli.

Njemačko orijentalističko društvo već preko dvadeset godina izvodi projekat »Katalogizacija orijentalnih rukopisa«, na kome saraduje nekoliko desetina orijentalista raznih profila. Do sada je objavljeno ili se nalazi u pripremi preko 80 tomova, među kojima i pet tomova turskih rukopisa čiji autori su: B. Flemming (I, 1968), M. Gotz (II, 1968 i IV, 1979) i H. Sohrweide (III, 1974). Odmah treba reći da ovi katalozi predstavljaju nezaobilazan izvor za proučavanje kulturne istorije osmanskih Turaka. Svaki susret sa novom knjigom iz serije Turskih rukopisa znači izuzetan doživljaj kako u stručnom tako i u estetskom pogledu. Izvanredna tehnička oprema: crni povez, na prednjoj strani ukras u zlatnoj boji koji može biti osmanska tugra ili medaljon sa korica islamskih rukopisa, vrlo lijepe ilustracije u boji i crno bijeloj tehnici, krupna slova naslova djela arapskim pismom, sve to zajedno sa besprijekornim opisom

rukopisa zaista djeluje impresivno i jedinstveno u izdanjima kataloga turskih rukopisa u svijetu danas uopšte.

Peti tom koji nas ovdje zanima obuhvata 309 djela sadržana u 165 rukopisa koji se čuvaju u Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz u Berlinu. Kod opisa djela i rukopisa primjenjen je isti postupak kao i u prethodna četiri toma. Prema njihovom sadržaju djela su u ovom broju podijeljena na 21 grupu. U kratkom ali sažetom uvodu autor je dao ocjenu opisanih djela na način koji pokazuje da spada u vrhunske poznavaoce cjelokupnog osmanskog kulturnog nasljeđa.

U Katalogu je posebno uočljivo prisustvo brojnih djela prosječne osmanske književnosti, kako je to H. Sohrweide veoma lijepo rekla u uvodu. To su djela većinom do sada nepoznatih autora koji se ne mogu mjeriti sa ostvarenjima osmanskih književnih majstora, ali koja nam pružaju sliku o osmanskom društvu i njegovoj svakidašnjici od 14. do 19. vijeka. Upravo ova djela mislim da će skrenuti na sebe pažnju turkologa za dalja filološka proučavanja.

Od brojnih djela koja su ovdje opisana trebalo bi ipak nekoliko posebno izdvojiti i ukazati na njihovu vrijednost. Na prvo mjesto dolazi unikat Enis ül-kulub (br. 279), djelo poznatog osmanskog književnika i istoričara Mustafe Alije, koje je napisano 1564. godine; autografom je zastupljen divan pjesnika Hafiza Murija iz prve polovine 19. vijeka (br. 220), za koji nisu poznati drugi primjerci; za istoriju osmanske leksikografije značajan je rječnik Lugat-i turki (br. 193) koji je datiran sa 868/1463-4. Djelo je od posebnog značaja jer do sredine 15. v. poznata su do sada samo dva rječnika: Firi-steoglu lugatı (1392) i U'čubet ul-garā ib od Malkara'lı Behuddina (1423). Nekako u isto vrijeme, oktobra 1464. godine nastao je još jedan arapsko-perzijsko-turski rječnik od nepoznatog autora koji se u rukopisu čuva u Franjevačkom samostanu u Mostaru. Na kraju spomenimo i dva primjerka divana poznatog bo-

sanskog pjesnika Kaimi Babe, od kojih je jedan iz 1715-6. g., čime se broj rukopisa njegovog divana u njemačkim bibliotekama popeo na četiri komada.

Umjesto posljednje pohvale autoru za ovako vrijedan i dragocjen rad, neka nam bude dopušteno da ponovo pokrenemo pitanje katalogizacije orijentalnih rukopisa u Jugoslaviji. Mislim da je krajnje vrijeme da se nešto učini na jugoslovenskom planu kako bi se već jednom započelo ovim radom.

V. Bošković

GESCHICHTE SULTAN SULEY-
MÂN KÂNÜNİS VON 1520 BIS 1557
ODER TABAKÂT ÜL-MEMÂLIK
VE DERCÂT ÜL-MESÂLIK VON
CELÂLZÂDE MUŞTAFA GENN-
ANT KOCA NIŞÂNCİ. In Facsimile
... herausgegeben von Petra Kappert. Franz Steiner Verlag GMBH —
Wiesbaden, 1981. 181 str., tekst u fak-
similu 3a-528a.

Njemački turkolog Petra Kappert, profesor na Hamburgskom univerzitetu, prezentira nam djelo osmanskog državnika i književnika Dželalzade Mustafe zvanog Kodža Nişandži (1490/1-1567), koje predstavlja jedan od najznačajnijih izvora za osmansku istoriju 16. vijeka, a posebno za period vladavine Sulejmana Zakonodavca. Za faksimilno izdanje djela Tabakat ül-Memalik odabran je rukopis broj 1961 koji se nalazi u Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz u Berlinu, a četiri druga rukopisa korišćena su kod izrade varijanata. Prije nego se odlučio na ovaj izbor, autor je morao da pregleda 17 rukopisnih primjeraka ovog djela koji se čuvaju u carigradskim i evropskim bibliotekama. Rezultat tog nimalo lakog i jednostavnog posla je autorov zaključak da se postojeći rukopisi mogu podijeliti u pogledu teksta na tri grupe, odnosno na tri redakcije. Prva redakcija sa osam rukopisa, među ko-

jima i berlinski primjerak, predstavlja po mišljenju P. K. najstariju verziju djela Tabakat ül-Memalik, jer je istorijski materijal najobilniji, a tekst najpotpuniji. Za izbor berlinskog rukopisa relevantni su bili cjelovitost teksta, jezička neposrednost i čitljivost pisma. Izvanredno tehničko izdanje omogućava da se tekst u faksimilu čita bez napora, što nije uvijek slučaj kod ovakvih izdanja.

Faksimilnom izdanju ovog obimnog djela prethodi autorova kritička studija o životu Dželalzade Mustafe (str. 1-10), jedna suptilna analiza njegovog djela i mjesta koje ono ima u osmanskoj istoriografiji (11-40), kao i opis rukopisa (41-51); zatim slijede: kratak pregled sadržaja gotovo svake stranice faksimila (52-102), varijante teksta arapskim pismom (103-119), registar ličnih i geografskih imena, takođe arapskim pismom (127-178), citata iz Kur'ana i zvaničnih dokumenata upotrijebljenih u djelu (179-181), a sve to u funkciji maksimalno efikasnog korišćenja ovog izdanja. Izradom kratkog pregleda sadržaja svake stranice autor je pokazao izvanredno poznavanje osmanskog jezika: sveobuhvatni registar ličnih i geografskih imena iziskivao je ogroman napor, posebno kada se ima u vidu činjenica da je veoma teško dešifrovati imena, lična i geografska, koja ne potiču iz jezika islamske civilizacije a pisana su arapskim pismom. A njihov broj u ovom djelu nije mali. Upitnik kod riječi Ključ (str. 173) je nepotreban jer se očito radi o Ključu u Bosni. Iscrpna bibliografija korišćene literature (120-126) svjedoči o autorovoj informiranosti koja isključuje svaku mogućnost previda bilo kog rada na bilo kom jeziku, koji se odnosi na ovaj problem.

Djelo Tabakat ül-Memalik Dželalzade Mustafe, koji je 23 godine vrioš dužnost nişandžije (1534-1557) na Sulejmanovom dvoru, je višestruko zanimljivo, i to kao istoriografsko i književno djelo i kao istorijski izvor. Poredeći njegovo djelo sa djelima njegovih savremenika, u prvom redu Bostana i Matraki Nasuha, P. K. zaključuje da »istoriografska

koncepcija Dželalzade Mustafe predstavlja jednu dalju etapu u razvoju osmanske historiografije«. Nasuprot njihovom, više ljetopisnom načinu izlaganja, kod Dželalzadea je uočljivo shvatanje događaja kao jedne uzročno-posljedične cjeline. Kvalitativnu razliku u načinu izlaganja kod Dželalzadea i Bostana autor vidi na slučaju opisivanja socijalnih nemira u Anadoliji u godinama 1526-1529. Dok Bostan opisuje svaki događaj izolovano, po godinama, kod Dželalzadea ovi događaji predstavljaju jedno zasebno poglavlje, u kome su se našli zajedno slični događaji vremenski bliski jedni drugima.

U svojoj analizi autor je posebno poglavlje posvetio problemu odnosa kasnije osmanske historiografije prema djelu Tabakat ül-Memalik. Za kasnije osmanske istoričare, kao što su Mustafa Ali (1599), Ibrahim Pečevi (1649), Solakzade (1657) i Karačelebizade (1658), Kodža Nišandži je sa svojim djelom predstavljao veliki autoritet. Svi oni su bez ikakve rezerve koristili njegovo djelo kao izvor za opisivanje Sulejmanove vladavine.

Treba svakako zabilježiti i veoma značajnu konstataciju P. Kappertove da je Dželalzade prvi osmanski istoričar koji donosi vijesti o događajima na Zapadu bazirane na zvaničnom evropskom materijalu. (Radi se o jednoj epizodi iz francusko-habzburških odnosa). Kao što je poznato, do sada je vladalo mišljenje da je primat u tome držao Ibrahim Pečevi.

P. K. u svojoj studiji analizirala je Tabakat ul-Memalik i kao književno djelo, u kome se manifestuju literarni kanoni i književne forme prethodnih osmanskih istoričara. Opisi osvajanja pojedinih mjesta (feth-name), svadbenih svečanosti, kao i svečanosti povodom sunecenja sultanskih sinova poznati su iz djela ranijih osmanskih hroničara; ali kod Dželalzadea ovi opisi, kaže autor, obrađeni su tako da predstavljaju gotovo samostalna djela. Poglavlja o svečanostima kod Dželalzadea, koja već i formalno pokazuju ten-

denciju ka osamostaljivanju, predstavljaju prethodnicu iz koje će se koncem 16. v. razviti poseban književni rod sūr-nāme (knjiga o svečanostima). Dželalzadeovi izuzetno detaljni opisi ceremonijala služili su kao uzor kasnijim autorima, poput Lokmana i Vehbija.

Što se tiče Tabakat ül-Memalik kao istorijskog izvora vrijedi pomena, da su u njemu obuhvaćeni i događaji koji se odnose na jugoslovenske krajeve. Na prvo mjesto dolazi opis osvajanja Beograda (41a-65a) koji je našoj nauci ostao potpuno nepoznat. (Uporedi: Ljub. Rajković, Gazavat-name kao istorijski izvori. Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1967. Beograd 1970, str. 201-206). Zatim se spominju osvajanja u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i na crnogorskom Primorju. Bio bi to veoma zahvalan posao kada bi se preveli ovi djelovi za našu javnost.

Za proučavanje heterodoksnih strujanja u osmanskoj državi veoma je zanimljiva epizoda sa učenjakom po imenu Kabiz, koja do sada nije nigdje zabilježena. Ovaj učenjak, vjerovatno arapskog porijekla, nastupio je u Istanbulu 1527. g. sa jednom teološkom diskusijom, u kojoj je Isusa stavljao po rangu ispred Muhameda. O njemu je čak raspravljao i sultanski divan. Za svoja shvatanja, naravno, platio je glavom.

Ovim svojim radom P. Kappert je napravila veliku uslugu nauci učinivši djelo Tabakat ul-Memalik dostupnim i lako upotrebljivim svima onima koji se služe osmanskim jezikom. Ali isto tako treba reći i to, da, kao što Tabakat ul-Memalik predstavlja nezaobilazan izvor za period Sulejmanove vladavine, tako i Kappertova studija o autoru i djelu predstavlja nezaobilazan prilog proučavanju osmanske historiografije.

V. Boškov

Aleksandar Stojanovski, GRADOVITE NA MAKEDONIJA OD KRAJOT NA XIV DO XVII VEK — DEMOGRAFSKO PROUCUVANJA, Skopje 1981, 174 str.

Studijama N. Beldiceanu, N. Todorova, M. Vasića i A. Handžića o balkanskom gradu pod osmanskom vlašću priključuje se i ova A. Stojanovskog koji je odavno poznat našoj javnosti nizom rasprava upravo iz ove oblasti.

Demografski problemi predstavljaju sami po sebi izazov i za savremenog sociologa zbog stalnih migracionih kretanja ne samo unutar zemlje nego i na širim svjetskim relacijama. Za jednog historičara turskog perioda ovi su problemi utoliko više primamljivi jer dolaskom Turaka na Balkan u drugoj polovini 14. v. nastaju najveće demografske i etničke promjene u strukturi balkanskog grada i stanovništva uopšte, kakve nisu na ovom prostoru zabilježene od dolaska Slovena.

Monografija obuhvata pet poglavlja: 1) Pad makedonskih gradova pod osmansku vlast; 2) Demografske promjene u gradovima Makedonije (XV-XVI); 3) Statistički podaci o gradskom stanovništvu (XV-XVI); 4) Struktura gradskog stanovništva i 5) Razvojne tendencije u XVII vijeku. Rezime na ruskom i francuskom jeziku, bibliografija izvora i literature, kao i indeks geografskih i sličnih imena čine obavezni dio ovakvih izdanja.

Popisni defteri (tahrir defteri) za makedonski prostor iz 15., 16. i djelimično 17. v., koji se danas čuvaju u Arhivu Predsjedništva vlade (Basbakanlik arsici) u Carigradu, predstavljaju osnovni izvor za ovaj rad. Analizom podataka koje pruža ovaj po mnogo čemu jedinstven historijski izvor, autor otkriva etnički, socijalni i vjerski kaleidoskop gradskog stanovništva u Makedoniji.

Promjena u strukturi stanovništva makedonskih gradova nastaje samim turskim osvajanjem. Novi turski element dobio je odmah svoje mjesto u gradu u većem ili manjem obimu, što je bilo u zavisnosti od načina na koji je grad osvojen, mirnim predavanjem ili otporom, uz stalnu tendenciju ka porastu u toku 15. i 16. v. Islamizacija domaćeg hrišćanskog stanovništva u gradovima započinje u drugoj polovini 15. i na-

stavlja se sa posebnim intenzitetom u drugoj polovini 16. vijeka. Za islamizovano gradsko stanovništvo, za razliku od seoskog, bitno je to da se prelapa u turski etnički element primajući njegov jezik i običaje. Svakako treba istaći mišljenje Stojanovskog da »u većem broju makedonskih gradova hrišćani se ni u jednom periodu osmanske vladavine nisu našli u inferiornom kvantitativnom odnosu prema muslimanima«. Zasluga za ovo, smatra autor, pripada crkvi koja je vodila brigu o svojim vjernicima.

Dva talasa naseljavanja drugih etničkih formacija koja su zapljusnula Balkan nisu mimoišla ni makedonske gradove. Jedan talas predstavlja dolazak Jevreja nakon njihovog progona iz Španije 1492. g., a drugi talas je naseljavanje Cigana koje je izvršeno u toku 15. i 16. v. Dolazak Jevreja odražava se na ekonomski život gradova jer oni preuzimaju u svoje ruke trgovinu, dok Cigani zbog njihovog skitničkog života ostaju kao nedefinisana kategorija. Što se tiče pravca naseljavanja Jevreja u Makedoniji, autor uzima u obzir Solun kao njihovo polazište. Međutim, u literaturi je poznato da su Jevreji dolazili u Makedoniju i preko Dubrovnika.

Kod razmatranja faktora koji su uticali na stvaranju demografske slike makedonskog grada posebno mjesto je posvećeno deportiranju domaćeg stanovništva, kao što je to slučaj sa stanovništvom Ohrida i Skoplja, a također i nerijetkim epidemijama, prije svega kugi, koje su imale porazne posljedice na gradsko stanovništvo.

Etničko-nacionalni i vjerski sastav gradskog stanovništva čine hrišćani, muslimani, Jevreji i Cigani. Među hrišćanima će veoma, veoma rijetko po neki biti označen kao Srbin, a među muslimanima kao Arnautin (Albanac). Mišljenje, iako izrečeno sa rezervom, da je bilo i po nekog Kurda u gradskom stanovništvu čini nam se neosnovanim; prije bi se reklo da se ovdje radi o riječi kurd (vuk) koja dolazi kao drugi dio u sastavu nekih ličnih imena nego li o riječi **Kürd**.

Devet tabela za gradsko stanovništvo u 15. i 16. v. prema etničkoj i vjerskoj pripadnosti, posebno za svaku kategoriju kao i za ukupni broj stanovnika veoma jasno pokazuju demografsku sliku svakog grada od jednog do drugog popisa. Kod najvećeg broja makedonskih gradova broj stanovnika nije prelazio preko 2.000, a samo kod nekoliko je dostizao cifru od 5.000 stanovnika. Kao najveće urbane sredine javljaju se Solun i Skoplje, a na vidnom odstojanju od njih slijede Serez, Ber, Kostur i nekq vrijeme Melnik.

U posljednjem poglavlju koje se odnosi na makedonski grad u 17. v. Putopis Evlija Čelebije služio je kao primarni izvor u nedostatku popisnih deftera za ovaj period. Upoređujući podatke o defterima iz prethodnog stoljeća i podatke u Putopisu, autor dolazi do zaključka »da je putopisac najvjerovatnije imao pri ruci ove izvore i da se često njima služio«. (str. 120). Ovo je veoma važna i zanimljiva konstatacija A. Stojanovskog zato što u Čelebijana-literaturi nije nigdje do sada rečeno da su i popisni defteri predstavljali izvore kojim se služio Evlija Čelebija.

Rad Stojanovskog popunjava jednu prazninu u našim poznavanjima makedonskog grada u prvim vjekovima osmanske vladavine, a time i balkanskog grada u cjelini. U bibliografiji korišćene literature trebalo bi da se nađu još neka imena.

V. Boškov

Muhammad Ibn Ahmad al-Kātib al-Harezmī: MAFĀTĪH AL-ULŪM. Al-Qāhira; Maktabatu 'l-kulliyāti 'l-Azhariyya, 1401/1981. 154.

Iza pomalo prozaičnog naslova »Mafātīh al-'ulūm« (Ključevi znanosti) al-Harezmija krije se enciklopedijski leksikon znanstvenih termina od prvorazredne važnosti za povijest nauke u desetom stoljeću. Njegov autor Abu Abdullāh Muha-

mmad Ibn Ahmad al-Kātib al-Harezmī napisao ga je s ciljem da pruži koristan priručnik za nosioce važnih administrativnih funkcija (sing. kātib) u istočnim oblastima Abasidskog halifata. Naziv Harezmi u imenu autora dovodi njegova nosioca ili njegovu familiju u vezu sa Harezmom gradom koji se nalazio u oblasti donjeg toka rijeke Amu Darje na jug od Aralskog mora.

Druga jedna »nisba« — Balhī u vezi sa Abu Abdullahovim imenom ukazuje na mogućnost da je bio porijeklom iz grada Belha u sjevernom Avganistanu.

Knjiga je posvećena veziru koji je bio u službi lokalne dinastije Banu Saman što je tokom devetog i desetog stoljeća iz Buhare vladala oblastima koje se na arapskom nazivaju »Mā wa'ra' an-nahr« što će reći »S onu stranu rijeke« (u ovom slučaju to je Amu Darja) i Hōrasanom. Iz posvete je moguće saznati da je knjiga nastala nešto prije 986. godine.

Njen autor je skoro sasvim izvjesno bio u vezi sa dvorskom birokracijom, a najvjerovatnije joj je i pripadao, vladajuće kuće Banu Saman što je posebno evidentno iz njegova bliskog poznavanja upravno-administrativne procedure očitog iz teksta knjige. Knjigu je prvi put u Lajdenu izdao G. van Vloten¹ a nekim njenim aspektima bavio se, u više navrata, istaknuti njemački istraživač prirodosnanstvenog nasljeđa na arapskom jeziku Elihard Wiedeman.

U uvodu djela koje nije prestalo da privlači pažnju naučnog interesovanja autor o ciljevima svoje knjige kaže:

»Moj duh me je privolio da sastavim knjigu... koja bi sadržavala ključeve znanosti, najvažnije principe različitih umjetnosti uključujući teme i tehničke izraze kojima se koriste različite kategorije naučnika a što ne mogu (pružiti) knjige ili ve-

¹ Liber Mafatih al-Olum. Explicans vocabula technica scientiarum tam Arabum quam peregrinarum. Edit indices adject G. van Vloten. Leiden: E. J. Brill, 1895. VIII, 328.

ćina njih koje se ograničavaju na nauku o jeziku.«

Djelo je podijeljeno u dvije knjige od kojih prva sadrži klasifikaciju i prikaz, kako autor kaže, »šerijatskih znanosti« a drugu knjigu čine »agami« tj. znanosti starih Grka i drugih naroda.

Sa stanovišta povijesti prirodnih nauka u Srednjem vijeku za nas je posebno zanimljiva druga knjiga Harezimijevih »Ključeva znanosti« i upravo o njoj će biti riječi detaljnije u daljem tekstu.

Ovom drugom knjigom (str. 79-150) su obuhvaćeni:

1. al-falsafa — filozofija (3 paragrafa),
2. al-mantiq — logika (9 paragrafa),
3. al-ṭibb — medicina (8 paragrafa),
4. al-'adad — aritmetika (5 paragrafa),
5. al-handasa — geometrija (4 paragrafa),
6. 'ilm al-nuḡūm — astronomija (4 paragrafa),
7. al-mūsīqā — muzika (3 paragrafa),
8. al-ḥiyal — mehanika i mehaničke naprave (2 paragrafa),
9. al-kīmya' — alkemija (3 paragrafa).

Ova knjiga ima dakle devet poglavlja sa ukupno 41 paragrafom, obje knjige zajedno imaju 15 poglavlja podijeljenih na 93 paragrafa.

Al-Harezimijevom leksikonu pretходила je ponešto srodna al-Farabijeva knjiga »Iḥsā' al-'ulūm« čiji je autor (umro ca. 950) pišući je imao prije u vidu da da klasifikaciju znanosti, nego elaboriranje znanstvenih pojmova kakvo nalazimo u »Ključevima znanosti«.

Ova al-Farabijeva knjiga zanimljiva je posebno zbog toga što po prvi put donosi sistematično islamsko videnje pitanja klasifikacije nauka.

U njenom uvodu autor kaže: »U ovoj knjizi namjeravamo da pobrojimo opće poznate znanosti jednu

po jednu i da damo opći pregled svake od njih kao i da ukažemo na njihove moguće podgrupe i da damo pregled svake podgrupe. Znanosti se mogu podijeliti u pet grupa:

1. Nauka o jeziku sa svojim podgrupama,
2. Logika sa podgrupama,
3. Matematičke nauke tj. aritmetika i geometrija, optika, astronomija, muzika i mehanika,
4. Prirodne nauke i njihove podgrupe kao i metafizika i njene podgrupe,
5. Politika sa podgrupama kao i pravna nauka i skolastička teologija.

Poznato je da su među islamskim naučnicima pokušaji klasifikacije znanosti činjeni veoma rano počevši sa al-Kindijem — prvim među arapskim filozofima. U početnom stadiju njihova šema klasifikacije bazirala se u priličnoj mjeri na aristotelijanskoj podjeli prema kojoj su postojale teoretske, praktične i produktivne nauke onako kako je to prezentirano u Porfirijevim Isagogama da bi ovaj sistem kasnije bio obogaćen islamskim disciplinama u užem smislu kao što su vjerska i metafizička znanja koja su zauzela najistaknutije mjesto u toj klasifikaciji.

Al-Farabijeva klasifikacija imala je trajan utjecaj ne samo u okviru islamske misli, nego i na srednjovjekovnom latinskom Zapadu gdje je njegova knjiga »Iḥsā' al-'ulūm« pod latinskim nazivom »De Scientiis« u prevodu Gerharda od Kremone doživjela brojna izdanja i bila često komentarisana.

U svojoj podjeli, koja je data u vidu poglavlja i paragrafa koji se odnose na pojedine naučne discipline, odnosno njihove podgrupe, al-Harezmi je na prvom mjestu u drugoj knjizi, koja obuhvata »agami« znanosti, istakao filozofiju posvetivši joj tri paragrafa. Ne treba posebno isticati visoko mjesto koje su pojedini grčki filozofi uživali u određenim intelektualnim krugovima u prvim stoljećima Islama, a nadasve to je slučaj sa Platonom i Aristotelom.

Ibn al-Nadīm u svom zaslužno poznatom »Fihristu« (Katalogu) navodi naslove brojnih prevoda sa grčkog na arapski među kojima i »Dijaloga« Aristotela koji su se do danas sačuvali samo fragmentarno u grčkom originalu.

Historija prevodenja književno-znanstvenog nasljeđa sa grčkog na arapski zbog svog značaja za intelektualni razvoj u Srednjem vijeku i zbog dalekosežnih posljedica koje će to imati na kasniju pojavu Renesanse kroz prijevode sa arapskog na latinski jezik zaslužuje poseban tretman.

Drugo poglavlje Harezmijeva leksikona posvećeno je logici i u njegovom okviru navedene su Porfirijeve Isagoge, zatim paragraf o kategorijama, Peri Harmenelas, Analitika, Apodiktika, Topika, Sofistika, Retorika i na kraju Poetika.

Treće poglavlje druge knjige na temu medicine sadrži osam paragrafa o anatomiji, bolesnim stanjima, ishrani, jednostavnim i složenim lijekovima, te medikamentima sa opskurnim imenima, paragraf o apotekarskim mjerama i utezima i na kraju paragraf o temperamentima »amziğa«. Posljednje poglavlje (str. 106) sadrži specifično prikaz ispitivanja urina pri čemu se direktno navodi »Kitāb al-tasrifa« Ayuba al-Ruhavija. Pozadinu autorovih stavova i definicija u priličnoj mjeri odražavaju grčke medicinske tekstove koji su svoj put u islamski svijet našli preko centara helenske učenosti koji su bili aktivni u Iraku i u jugozapadnoj Perziji. Ovdje treba posebno istaći ulogu učilišta u Gundišapuru gdje su, na prevodenju grčkih znanstvenih tekstova, radili nestorijanski liječnici čije su medicinske usluge na dvorovima halifa i drugih dostojanstvenika, nakon njihovog prelaska u Bagdad, bile primane sa dobrodošlicom.

Iz Harezmijevog poglavlja posvećenog medicini izbija prisustvo anatomske i fiziološke podataka koji potječu od autora Hipokratovog korpusa i Galena te kasnijih njihovih nastavljača i prenosioca.

Četvrto poglavlje sadrži podatke o matematici, a prvi paragraf daje definiciju aritmetike. U daljem tekstu spominju se vrste brojeva, geometrijski oblici, proporcionalni odnosi kao i prikaz brojčanih sistema među kojima autor posebno ističe arapsko-indijski u kome je naglašen značaj uloge nule.

Peto poglavlje bavi se geometrijom (al-handasa, str. 117-122). U uvodu je sadržana definicija i, prema autorovom mišljenju izraz »al-handasa« vodi porijeklo iz perzijskog jezika. Autor dalje ukazuje na značaj Euklidovih Elemenata (Kitab al-Ustqussat, str. 118).

U nastavku data je definicija geometrijskih oblika uključujući linije, ravni i trodimenzionalna tijela.

Šesto poglavlje posvećuje astronomiji a prvi paragraf obuhvata nazive pokretnih i nepokretnih nebeskih tijela. Među pokretna nebeska tijela autor ubraja planete Saturn, Jupiter, Mars, Veneru, Merkur kao i Sunce i zemljin satelit Mjesec dajući i njihove perzijske ekvivalente, a za sva druga tvrdi da su nepokretna.

Ovdje se razmatra i značaj kretanja i konjunkcije nebeskih tijela i o njihovom mogućem utjecaju na zemaljska zbivanja, kao i strukturu neba i zemlje.

Treći paragraf ovog poglavlja (str. 130-134) govori, između ostalog, o horoskopu dok naredni (str. 134-136) prikazuje različite astronomske instrumente kao što je astrolab sa detaljnim opisom ove značajne naprave o kojoj su svoja inicijalna saznanja Arapi stekli od Grka da bi ih potom znatno obogatili.

Sedmo poglavlje al-Harezmijevih »Ključeva znatnosti« u cjelini tretira pitanje muzike (str. 136-141). U prvom paragrafu autor kaže da je muzika umjetnost komponovanja melodija, zatim je dat opis nekih muzičkih instrumenata od kojih su među prvima spomenute orgulje za koje se kaže da su grčkog porijekla. Dat je opis i harfe, lire, gitare, tambure, rababe (žičanog instrumenta

sličnog našim guslama samo manjih dimenzija) itd.

Dalje je dat prikaz muzičkih žanrova dok se posljednji paragraf u ovom poglavlju odnosi na vrste arapskih ritmova. U okviru dva paragrafa osmog poglavlja autor donosi terminologiju od značaja za mehaniku i mehaničke naprave (str. 141-145), dajući detaljan opis mandžanika i ukazujući na princip rada drugih mehaničkih naprava za dizanje teškog tereta uz upotrebu samo male sile.

Drugi paragraf posvetio je mehaničkim spravama za pokretanje vode kao i raznim malim mehanizmima bez neke praktične vrijednosti, ali privlačnih za ljudsku radoznalost.

Alkemija zauzima posljednje stranice (146-150) knjige i prvi paragraf je posvećen priboru koji se koristi

pri prakticiranju alkemističkih umijeća. Autor tvrdi da je sama riječ »Kīm̄ya« arapskog porijekla (iako drugi navode da je u stvari preuzeta iz staroegipatskog jezika).

Drugi paragraf sadrži nazive dragocjenog kamenja ljekovitog bilja i medikamenata koji se koriste u alkemijskim eksperimentima.

Posljednji paragraf ovog poglavlja i čitave knjige obuhvata razradu alkemističke metodologije i time se knjiga i završava. Zbog značaja koji ima za poimanje nivoa nauke u desetom vijeku, u istočnim oblastima Abasidskog halifata, kao i za razumijevanje duha vremena u kome je nastala očito je da knjiga »Ključevi znanosti« Muhammada al-Harezmiya zaslužuje da što prije dobije svog prevodioca i tumača.

E. Kujundžić